

The Role of Merchant Waqf in Sarī in Financing Religious and Social Affairs during the Qajar Period (Based on Waqf Documents)

Farshid Noroozi¹ | Hamidreza Aryanfar²

Abstract

Purpose: To analyze the role of Sarī merchants' waqf in financing religious and social affairs during the Qajar period, based on waqf documents. This study primarily addresses how Sarī merchants contributed to the support and management of religious and social affairs through the institution of waqf, and investigates the motivations and socio-economic functions of these activities.

Method and Research Design: This study adopts a descriptive-analytical approach, based on Qajar-era waqf deeds of Sarī merchants. Data regarding properties and donors' intentions were extracted from the archival documents and analyzed using qualitative content analysis.

Findings and Conclusion: Analysis of Qajar documents reveals that Sarī merchants financed a wide range of religious and social needs by waqf-ing diverse properties—including shops, gardens, villages, caravanse-rais, hammams, mills, and houses. The main purposes of these waqfs included organizing religious ceremonies such as mourning rituals for Imam al-Husayn (AS), commemorations of other Imams, supporting pilgrims to holy shrines, providing alms to the poor and wayfarers, assisting students, and funding religious texts. They also included maintenance of religious and public buildings. Thus, waqf in the Qajar period was not merely a religious act for Sarī merchants, but also a tool for social engagement and support of religious and communal affairs.

Keywords: Qajar period; Sarī; Waqf; Merchants; Endowments; Religious Economy; Social Action.

Citation: Noroozi, F. and Aryanfar, H. (2025). The Role of Merchant Waqf in Sarī in Financing Religious and Social Affairs during the Qajar Period (Based on Waqf Documents). *Ganjine-ye Asnad*, 35(3), 95-133. Doi: 10.30484/ganj.2025.3288

1. PhD in the History of Islamic Iran, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Farshidnoroozi20@gmail.com

2. Assistant Professor, Iranian Studies Foundation, Tehran, Iran.

aryanfar287@gmail.com

Copyright © 2025, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Introduction

During the Qajar dynasty (1789-1925), the institution of waqf (endowment) emerged as a pivotal mechanism for financing both religious and social affairs within the urban centers of Iran. This system, deeply rooted in Islamic tradition, allowed individuals, particularly the burgeoning merchant class, to dedicate assets for the perpetual benefit of the community. The city of Sari, situated in the economically vibrant Mazandaran province, provides a compelling case study for understanding the intricate relationship between the waqf institution, the merchant elite, and the organization of Shiite religious ceremonies. The Qajar period witnessed significant urban growth and increasing commercial activity in Sari, fostering a class of prosperous merchants who actively participated in community life. Their endowments were not merely acts of charity but also served as strategic investments aimed at solidifying their social standing, enhancing their religious legitimacy, and contributing to the overall stability of the urban environment.

This study seeks to provide a comprehensive analysis of the role merchants played in financing social and religious life in Qajar Sari through the lens of their endowment practices. It aims to move beyond a general understanding of endowments to examine the specific types of properties endowed, their designated uses, and the social and economic implications of these philanthropic endeavors. By carefully studying primary historical data—specifically, endowment deeds and archival records—this study intends to quantitatively and qualitatively assess the extent and nature of merchant contributions to the city's religious and social infrastructure. The findings will shed light on how these endowments fostered a network of resources that sustained religious institutions, supported vulnerable populations, and contributed to the maintenance of social order in a rapidly changing urban landscape. Understanding the dynamics of merchant endowments in Sari during this period offers valuable insights into the broader socio-economic and religious transformations that characterized Qajar Iran.

Materials and Methods

This study employs a descriptive-analytical research methodology, primarily relying

on the examination of historical documents pertaining to merchant endowments in Sari during the Qajar period. The primary source material consists of endowment deeds (waqfnameh) and official endowment files (daftar-e waqf) dating from 1256 to 1340 AH (1937-1921 CE). These documents, preserved in archival repositories and private collections, provide detailed information regarding the donors, the properties endowed, the designated beneficiaries, and the specific purposes for which the endowments were established. The research process involved careful extraction and classification of relevant data from these documents, focusing on identifying the types of endowed assets (e.g., shops, land, buildings), the intended beneficiaries (e.g., religious institutions, charitable organizations, individuals), and the specified uses of the endowments (e.g., religious ceremonies, social welfare activities, educational purposes).

In addition to primary source analysis, the study incorporates secondary sources, including existing scholarly works on Qajar history, Islamic endowments, and the social and economic history of Iran. These secondary sources are utilized to provide contextual background information, analyze the broader social and economic landscape of Sari during the Qajar period, and interpret the significance of the endowment practices within their historical context. The analysis involves both quantitative assessment – counting and categorizing the different types of endowments and their associated expenditures – and qualitative interpretation – examining the textual content of the endowment documents to understand the motivations of the donors and the social and religious dynamics of the time. This multi-faceted approach allows for a comprehensive understanding of the role of merchant endowments in shaping the social and religious fabric of Qajar Sari.

Results and Discussion

The analysis of endowment documents reveals a remarkable diversity in the types of properties endowed by merchants in Sari during the specified period. While commercial properties such as shops and caravanserais formed a significant portion of the endowments, substantial contributions also came in the form of agricultural land, orchards, villages, baths, water mills, and residential houses. This broad spec-

trum of assets indicates a widespread engagement of the merchant class in philanthropic activities. The designated uses of these endowments were equally varied, reflecting the multifaceted nature of social and religious needs within the city.

A prominent feature of the endowments was their dedication to religious ceremonies and activities. Numerous endowments were specifically established to fund mourning rituals for Imam Hussein (a.s.) during Muharram, including the provision of food for mourners (nazri), the payment for religious reciters and musicians, and the maintenance of places for communal gatherings. Endowments also played a vital role in facilitating religious practices such as the distribution of iftar (fast-breaking meal) during the month of Ramadan, and the support of religious scholars and students.

Beyond religious functions, a significant portion of the endowments aimed at addressing social welfare needs. These included providing assistance to the poor and needy, supporting students and pilgrims traveling to holy shrines, and contributing to the upkeep of mosques and religious schools. The endowments for mosques and schools often covered expenses for light, fuel, and the purchase of religious texts, highlighting the merchants' commitment to the educational and spiritual well-being of the community.

The structure of many endowments indicates a clear intent to create sustainable sources of revenue for specific purposes. For instance, shops endowed for religious causes would generate ongoing income through rental fees, ensuring the continued provision of services. This demonstrates a pragmatic approach to philanthropy, combining religious devotion with economic efficiency. Furthermore, the study reveals that many endowments were meticulously documented and officially registered, reflecting a sophisticated legal and administrative framework for managing these charitable resources. The act of endowing was not solely driven by religious obligation; it also served as a powerful means of enhancing the social prestige and religious legitimacy of the donors within the urban community.

Conclusion

Merchant endowments played an indispensable role in financing religious ceremo-

nies and social affairs in Qajar Sari. Through the strategic allocation of their wealth, the merchant class established a robust system of charitable giving that directly contributed to the sustenance of religious institutions, the support of vulnerable populations, and the maintenance of social order within the city. These endowments were not merely financial contributions but represented a deep-seated commitment to the religious and communal well-being of Sari. The study demonstrates that the intersection of religion, economy, and social prestige was a defining characteristic of Qajar urban life, with merchant philanthropy serving as a crucial mechanism for navigating these complex dynamics. The findings of this study provide valuable insights into the historical role of Islamic endowments in shaping urban societies in Iran and offer a nuanced understanding of the socio-economic and religious landscape of Qajar-era Sari. This experience serves as a significant case study for broader research in religious economics, the sociology of religion, and the history of philanthropy in the Islamic world.

نقش موقوفات تجاری ساری دوره قاجار در تأمین مالی امور مذهبی و اجتماعی (برپایه اسناد وقفی)

فرشید نوروزی^۱ | حمیدرضا آریانفر^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیوی

مقاله پژوهشی

چکیده:

هدف: واکاوی نقش موقوفات تجاری ساری دوره قاجار در تأمین مالی امور مذهبی و اجتماعی (برپایه اسناد وقفی).
پرسش اصلی پژوهش: تجاری ساری چگونه از طریق نهاد وقف در پشتیبانی و مدیریت امور مذهبی و اجتماعی مشارکت کرده‌اند و انگیزه‌ها و کارکردهای اجتماعی-اقتصادی این اقدامات چه بوده‌است؟
روش / رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و برپایه وقف‌نامه‌های تجاری ساری در دوره قاجار انجام شده‌است. داده‌های مربوط به املاک و نیت واقفان از متن اسناد استخراج شده و با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شده‌است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: واکاوی اسناد دوره قاجار نشان می‌دهد که تجاری ساری با وقف مجموعه متنوعی از موقوفات -از دکان، باغ، قریه، و کاروان‌سرا تا حمام، آسیاب، و خانه- تأمین مالی گسترده‌ای از نیازهای مذهبی و اجتماعی را برعهده گرفته‌اند. مصارف کلی این موقوفات شامل برگزاری آیین‌هایی چون تعزیت‌داری امام حسین (ع)؛ تعزیت‌داری سایر ائمه؛ حمایت از زائران عتبات؛ اعانه به فقرا و ابن‌السبیل؛ کمک به طلاب، و تهیه کتاب‌های علوم دینی؛ مرمت بناهای مذهبی؛ و مرمت بناهای عام‌المنفعه بوده‌است. بدین ترتیب، وقف برای تجاری ساری در دوره قاجار نه صرفاً عملی عبادی، بلکه ابزاری برای پیوند با جامعه و حمایت از امور مذهبی و اجتماعی محسوب می‌شده‌است.

کلیدواژه‌گان: دوره قاجار؛ ساری؛ وقف؛ تجاری؛ موقوفات؛ اقتصاد دینی؛ کنش اجتماعی.

استناد: نوروزی، فرشید و آریان فر، حمیدرضا. (۱۴۰۴). نقش م-موقوفات تجاری ساری دوره قاجار در تأمین مالی امور مذهبی و اجتماعی (برپایه اسناد وقفی). گنجینه اسناد، ۳۵(۳)، ۹۵-۱۳۳. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۸۸

۱. دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Farshidnorozi20@gmail.com

۲. استادیار، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران.
aryanfar287@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۹

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسه برمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۵.۳۲۸۸

نمایه در Researchgate, Google Scholar, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۵، دفتر ۳، پاییز ۱۴۰۴ | صص: ۹۵-۱۳۳ (۳۹)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۱۷ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۱۹

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

در تاریخ ایران نهاد^۱ وقف همواره یکی از سازوکارهای مهم اجتماعی در سازمان‌دهی منابع و سامان‌دهی فعالیت‌های مذهبی و خدمات عام‌المنفعه به‌شمار می‌رفته‌است. این نهاد، افزون‌بر نقشی که در تداوم فعالیت‌های مذهبی و نگهداری از بناهای مذهبی ایفا می‌کرده، بستری را برای مشارکت گروه‌های مختلف جامعه -به‌ویژه طبقه تجار- در پشتیبانی و سامان‌دهی امور مذهبی و شهری فراهم می‌کرده‌است. در واقع وقف با توزیع مجدد درآمد بین افراد، جامعه را به سمت توازن اجتماعی هدایت می‌کند. در وقف بیشتر افراد محتاج و فقیر ذی‌نفع هستند و اگرچه وقف به‌عنوان امری اخلاقی شناخته شده‌است، ولی در عمل تأثیری به‌سزا در تأمین عدالت اجتماعی نیز دارد و هم‌چنین از عوارض سوء بی‌عدالتی‌های اجتماعی و شکاف‌های طبقاتی تاحدزیادی می‌کاهد (سلیمی‌فر، ۱۳۶۸، ص ۱۶۹). در دوره قاجار، زمانی که حکومت مرکزی از انسجام و توانایی کافی برای مدیریت مستقیم امور شهری برخوردار نبود، نهاد وقف با تکیه بر مشروعیت دینی و اعتماد اجتماعی، به یکی از سازوکارهای مؤثر در تنظیم مناسبات اجتماعی و پشتیبانی از فعالیت‌های عمومی و خدمات شهری تبدیل شد. از این منظر، وقف را می‌توان نهادی دانست که در پیوند میان دین، اقتصاد و جامعه، نقشی قابل‌توجه در تداوم حیات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران ایفا کرده‌است (فلور، ۱۳۹۵، صص ۱۱۲-۱۱۵). در میان طبقات اجتماعی، تجار به‌عنوان یکی از گروه‌های اثرگذار در ساختار اجتماعی شهرها، با بهره‌گیری از نهاد وقف، سهمی چشمگیر در تأمین مالی آیین‌های مذهبی، حمایت از اقشار فرودست، و ساخت و نگهداری بناهای عمومی برعهده داشته‌اند. بررسی موقوفات تجاری^۲ نشان می‌دهد که وقف برای این طبقه صرفاً عملی عبادی نبوده؛ بلکه ابزاری برای تثبیت جایگاه اجتماعی و گسترش حضور در عرصه‌های عمومی محسوب می‌شده‌است.

شهر ساری، به‌عنوان یکی از مراکز شهری مهم ایالت مازندران در دوره قاجار، نمونه‌ای شایسته برای مطالعه این موضوع به‌شمار می‌آید. در این شهر، تجار با وقف املاک چون دکان، باغ، قریه، کاروان‌سرا، حمام، خانه، و آسیاب، هزینه‌های برگزاری آیین‌هایی مانند تعزیت‌داری، اطعام عزاداران، اجرت روضه‌خوان، برگزاری مراسم افطاری در ماه رمضان، اعانت به فقرا و زائران، تجهیز اموات و هم‌چنین تعمیر و نگهداری مساجد و مدارس را تأمین می‌کردند. این اقدامات از یک‌سو استمرار مناسک و شعائر مذهبی را تضمین می‌کرد و از سوی دیگر، با نیازهای اجتماعی و زیرساختی شهر پیوندی مستقیم داشت.

پژوهش حاضر با هدف تحلیل نقش موقوفات تجاری ساری در دوره قاجار سامان یافته‌است. تلاش بر این بوده‌است به این پرسش پاسخ داده شود که تجار چگونه از طریق

۱. واژه «نهاد» در این مقاله در معنای جامعه‌شناختی آن به‌کار رفته‌است؛ یعنی مجموعه‌ای از قواعد، کنش‌ها و روابط اجتماعی پایداری که در طول زمان تداوم دارد و در سامان‌دهی زندگی جمعی نقشی اساسی دارد. براین‌اساس، «نهاد وقف» نه صرفاً عملی عبادی، بلکه ساختاری اجتماعی با کارکردهای اقتصادی، فرهنگی و دینی تلقی می‌شود (Bourdieu, ۱۹۹۰، ص ۲۵۷)؛ گیدنز، ۱۳۶۳، ص ۲۴.

۲. در این پژوهش، ۲۴ وقف‌نامه متعلق به تجار شهر ساری در دوره قاجار از میان مجموع ۳۵۲ وقف‌نامه شهر ساری در این دوره استخراج شده‌است. این اسناد در سامانه الکترونیک سازمان اوقاف و امور خیریه و آرشیو اداره‌کل اوقاف و امور خیریه استان مازندران (ساری) نگهداری می‌شوند. انتخاب این ۲۴ وقف‌نامه براساس ملاک‌هایی چون نام واقف، عنوان شغلی، و بازه تاریخی تنظیم سند انجام شده‌است و تحلیل محتوای پژوهش صرفاً بر مبنای همین مجموعه مشخص انجام شده‌است.

وقف در تأمین مالی امور مذهبی و اجتماعی مشارکت می‌کرده‌اند و انگیزه‌ها و کارکردهای اجتماعی-اقتصادی این اقدامات چه بوده‌است؟

این تحقیق بر مبنای اسناد وقف‌نامه‌های موجود شهر ساری و با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به بررسی مصارف موقوفات، تنوع املاک وقف‌شده و اهداف واقفان می‌پردازد. نتایج این مطالعه می‌تواند درک روشنی از پیوند دین، اقتصاد و جامعه در حیات شهری دوره قاجار به دست دهد و نقش وقف در سازمان‌دهی امور مذهبی و اجتماعی و تثبیت جایگاه واقفان در این دوره تاریخی را تبیین کند.

فرایند تحلیل داده‌ها در این پژوهش بر اساس روش تحلیل کیفی محتوا از نوع مضمون‌محور^۱ انجام شده‌است. در این الگو، تحلیل‌گر با شناسایی الگوهای تکرار شونده و مضامین اصلی در متن اسناد وقف‌نامه‌ها، داده‌ها را استخراج و دسته‌بندی کرده‌است. این روش به‌ویژه در پژوهش‌های تاریخ‌نگاری و مطالعات اسنادی کاربرد گسترده‌ای دارد و امکان شناسایی الگوهای پنهان و آشکار در متون تاریخی را فراهم می‌آورد (Berg, 2007). در این تحقیق، تمرکز اصلی بر سه محور کلیدی: نوع موقوفات و منابع استفاده‌شده در وقف‌ها، مصارف، و در نهایت اهداف واقفان بوده‌است. در تحلیل داده‌ها بر مبنای شواهد موجود و رویکرد توصیفی-تحلیلی، زمینه‌های تاریخی و اجتماعی نهاد وقف در شهر ساری در دوره قاجار، بررسی شده‌است.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات وقف در ایران عمدتاً به ابعاد فقهی، اقتصادی یا کارکردی وقف پرداخته‌اند. مرور آثار موجود نشان می‌دهد که اشاره به طبقه واقفان در بیشتر موارد به صورت ضمنی و محدود بوده‌است؛ بنابراین در پیشینه تحقیق حاضر، به مقالاتی اشاره می‌شود که مربوط به اماکن وقفی و واقفان ایالت مازندران است. در مقاله «بررسی مسجد-مدرسه‌های وقفی جامع و آقاعباس در بافت مرکزی شهر آمل»، یدالله‌پور و یوسفی‌فر (۱۳۸۸) وضعیت موقوفه‌ها، واقف و موارد مصرف وقف در وقف‌نامه‌های این دو مکان را بررسی کرده‌اند. در مقاله «نوع و نحوه مصرف موقوفات روحانیون و تجار ساری در دوره قاجار» فرشید نوروزی و جمشید نوروزی (۱۴۰۱) تأثیر وابستگی طبقاتی و تحولات سیاسی و اجتماعی بر نوع و نحوه مصرف موقوفات در ساری را بررسی کرده‌اند. هم‌چنین در مقاله «تحلیل محتوای اسناد موقوفات تجار بارفروش در دوره قاجار»، نوروزی و دیگران (۱۴۰۲) میزان و تنوع موقوفات تجار شامل زمین، دکان، خانه و کاروان‌سرا و مصارف موقوفات در تأمین امور اجتماعی و فرهنگی را بررسی کرده‌اند. هم‌چنین در مقاله «تحلیل محتوای اسناد

1. Thematic Content Analysis

موقوفات روحانیون شهر بارفروش در دوره قاجار»، نروزی و آریان‌فر (۱۴۰۳) مصارف موقوفات روحانیون، میزان و تنوع این موقوفات و کارکردشان در این دوره را بررسی کرده‌اند. براساس اسناد وقفی این دوره، روحانیون اموال خود را برای صرف در اموری مذهبی مانند عزاداری امام حسین (ع)، و امور خیریه و عام‌المنفعه، و همچنین اولاد وقف کرده‌اند. باوجود این تلاش‌ها، تاکنون پژوهشی جامع که به‌طور نظام‌مند نقش موقوفات تجار را در سطح محلی و برپایه داده‌های اسناد وقفی تحلیل کند انجام نشده‌است. پژوهش حاضر در پی پرکردن این خلأ پژوهشی در زمینه پیوند عمیق میان مذهب و اقتصاد در دوره قاجار و نقش نهاد وقف به‌عنوان ابزاری برای توازن اجتماعی و توزیع ثروت در جامعه، و ساختن و تقویت زیرساخت‌های شهری است و می‌کوشد با اتکا بر داده‌های مستند، تصویری از نقش طبقه تجار واقف ساری در دوره قاجار، ارائه دهد.

۳. چارچوب نظری

بررسی موقوفات تجار ساری در دوره قاجار نیازمند چارچوبی نظری است که بتواند هم‌زمان به ابعاد اقتصادی، اجتماعی، و مذهبی نهاد وقف پردازد. موقوفات تجار نه صرفاً بازتابی از کنش‌های فردی و مذهبی بلکه بخشی از سازوکارهای گسترده‌تر بازتولید منزلت اجتماعی و نظم شهری بودند. از این منظر، وقف را باید عرصه‌ای دید که در آن پیوند میان اقتصاد تجاری، دین‌داری و روابط اجتماعی شهر آشکار می‌شود. تحلیل این پیوندها با رویکردی تک‌بعدی امکان‌پذیر نیست؛ چراکه از یک‌سو، تجار در قالب طبقه‌ای اقتصادی تلاش داشتند تا سرمایه مالی خود را در جامعه تثبیت و مشروعیت‌بخشی کنند و از سوی دیگر، جامعه از آنان انتظار ایفای نقشی مذهبی-اخلاقی داشت. به‌همین دلیل، پژوهش حاضر از ترکیبی از نظریه سرمایه‌های بوردیو و رویکرد اقتصاد اخلاقی بهره می‌گیرد تا بتواند نشان دهد چگونه تجار از طریق وقف، سرمایه اقتصادی را به سرمایه نمادین و فرهنگی بدل ساخته‌اند و در عین حال، در چهارچوب ارزش‌های اخلاقی و مذهبی زمانه خویش به مطالبات اجتماعی جامعه پاسخ داده‌اند.

پی‌بردنی در بوردیو در تحلیل ساختارهای اجتماعی، انواع سرمایه را به چهار گونه: اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، و نمادین تقسیم می‌کند (Bourdieu, 1986, p243). بر این مبنای سرمایه اقتصادی تجار (ثروت حاصل از فعالیت‌های بازرگانی) می‌توانست از طریق نهاد وقف به سرمایه نمادین^۱ تبدیل شود. این سرمایه‌گذاری در قالب منزلت اجتماعی، اعتبار مذهبی و مشروعیت دینی در جامعه شهری قاجار تجلی می‌یافت. به بیان دیگر، وقف ابزاری بود که تجار را قادر می‌ساخت تا سرمایه اقتصادی خود را در قالب کالدهای ماندگار (مانند

مساجد، مدارس دینی، آب‌انبارها، و حسینیه‌ها) خرج کنند و در عین حال، سرمایه‌ای نمادین برای خود و خاندان خویش تولید کنند (Swartz, 1997, p75). چنین سرمایه‌ای در روابط اجتماعی شهر، به‌ویژه در میان طبقات مذهبی و عامه مردم، جایگاه تجار را تثبیت و بازتولید می‌کرد.

از سوی دیگر، نظریه «اقتصاد اخلاقی» که نخست توسط ای. پی. تامپسون و سپس جیمز اسکات بسط یافت بر این نکته تأکید دارد که کنش‌های اقتصادی در جوامع سنتی صرفاً بر پایه سود فردی سامان نمی‌یابد؛ بلکه در چارچوبی از ارزش‌های اخلاقی، دینی و اجتماعی معنا پیدا می‌کند (Thompson, 1971, p79; Scott, 1976, p167). در این قالب، موقوفات تجار ساری را می‌توان پاسخی به انتظار اجتماعی و فرهنگی جامعه دانست؛ که بر اساس آن، تجار علاوه بر کنش‌گران اقتصادی، حاملان نوعی مسئولیت مذهبی-اخلاقی نیز محسوب می‌شدند. وقف به تجار امکان می‌داد تا میان منافع اقتصادی و وظایف دینی و اجتماعی پیوند برقرار کنند و اعتبارشان را در میان گروه‌های شهری حفظ کنند (Scott, 1985, p23). ترکیب این دو رویکرد نظری امکان تحلیل در دو سطح مکمل را فراهم می‌آورد: نخست، سطح فردی و طبقاتی که در آن، تجار با استفاده از وقف سرمایه اقتصادی خود را به سرمایه نمادین و منزلت اجتماعی بدل می‌کردند (Bourdieu, 1986, p245) و دوم، سطح اجتماعی-فرهنگی که در آن، وقف به مثابه سازوکار بازتولید «اقتصاد اخلاقی» عمل می‌کرد و انتظارات مردم از تجار را در قالب خدمات مذهبی و اجتماعی برآورده می‌کرد (Scott, 1976, p170).

بر این اساس، موقوفات تجار ساری را نباید صرفاً کنش‌هایی در سطح فردی تلقی کرد؛ بلکه باید آن‌ها را پدیده‌ای چندبعدی دانست که در پیوند میان عرصه‌های دینی، اقتصادی و اجتماعی قابل تبیین است. این کنش‌ها در عین این‌که بازتابی از دین‌داری و پایبندی به ارزش‌های مذهبی بود، نقشی اساسی در تثبیت جایگاه اجتماعی تجار و حفظ انسجام جامعه شهری ایفا می‌کرد. از همین رهگذر، وقف در دوره قاجار، به نهادی بدل شد که کارکردهایی فراتر از عبادت یا نیکوکاری داشت و به سازوکاری مهم در بازتولید نظم اجتماعی و مشروعیت گروه‌های اقتصادی-مذهبی تبدیل شد. گرچه پیش از قاجار نیز وقف برای تأمین خدمات عمومی مانند حمام، آب‌انبار و کاروان‌سرا انجام می‌شد، ولی در دوره قاجار این فعالیت‌ها به صورت نظام‌مند و با مشارکت فعال تجار شهری سازمان‌یابی شد و نقش آن در زندگی اجتماعی شهرها برجسته‌تر شد.

در این پژوهش، وقف به مثابه نهادی اجتماعی بررسی می‌شود؛ نهادی که در پیوندی میان دین، اقتصاد و جامعه، کارکردی چندوجهی در تاریخ ایران داشته‌است. «نهاد» در

معنای جامعه‌شناختی آن، به تعبیر آنتونی گیدنز، «الگوی سازمان‌یافته‌ای از روابط اجتماعی پایدار» است که کنش‌های فردی را در بستر قواعد و ارزش‌های جمعی جهت‌دهی می‌کند (گیدنز، ۱۳۳۳، ص ۲۴). در همین راستا، پی‌یر بوردیو نیز نهادها را بخشی از میدان‌های اجتماعی می‌داند که از طریق سرمایه‌های نمادین، اقتصادی، و فرهنگی بازتولید می‌شوند (Bourdieu, 1990, p57). برپایه این تلقی، وقف در جامعه ایرانی تنها به‌عنوان رفتار دینی فردی فهم نمی‌شود؛ بلکه به‌منزله ساختاری تاریخی و بازتولیدشونده عمل می‌کند که از طریق آن روابط میان گروه‌های اجتماعی، از جمله عالمان، تجار و دولت، سازمان یافته‌است.

از نظر تاریخی نیز پژوهش‌گرانی چون ویلم فلور (فلور، ۱۳۹۵، ص ۱۱۲) نشان داده‌اند که وقف در دوره‌های صفوی و قاجار به سازوکاری کارآمد برای تأمین منابع مالی امور مذهبی، آموزشی و خدمات شهری بدل شد؛ بنابراین در این مقاله، اصطلاح «نهاد وقف» بر جنبه نهادمند و سازمان‌یافته این پدیده تأکید دارد؛ نهادی که ضمن برخورداری از مشروعیت دینی، در عمل بخشی از نظام اجتماعی و اقتصادی شهر ساری در دوره قاجار را سامان می‌داد.

۴. انواع دارایی‌های وقفی تجار در دوره قاجار

در دوره قاجار، ساختار اجتماعی شهر ساری تحت تأثیر عوامل اقتصادی، مذهبی و نظام مالکیت املاک و دارایی‌ها شکل گرفته بود. در این میان، سه گروه اصلی نقش محوری در مناسبات قدرت ایفا می‌کردند: علمای دینی؛ مالکان بزرگ زمین‌های کشاورزی؛ و تجار شهری (امانت، ۱۳۸۴، ص ۱۱۲؛ لمبتون، ۱۳۵۲، ص ۶۷؛ Katouzian, 2003, p84). اگرچه در دوره قاجار در بسیاری از شهرهای ایران ساختار قدرت شهری عمدتاً بر محور علما و مالکان بزرگ زمین شکل می‌گرفت، ولی در ساری حضور فعال تجار موجب شد این طبقه به یکی از عناصر مؤثر در سامان‌دهی مناسبات اجتماعی و تثبیت نظم شهری تبدیل شود (KazemBeyki, 2002, pp 94-97). روابط میان تجار و سایر گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه عالمان دینی، غالباً برپایه نوعی تعامل و هم‌پوشانی منافع شکل می‌گرفت. در این چارچوب، تجار در مواردی از طریق مشارکت با عالمان در تأسیس و اداره موقوفات، از جمله در حوزه‌هایی چون برگزاری مجالس عزاداری، روضه‌خوانی یا تأمین هزینه‌های مدارس دینی، به سامان‌دهی فعالیت‌های مذهبی شهر یاری می‌رساندند. این الگوی تعامل، ضمن تقویت جایگاه اجتماعی هر دو گروه، به تثبیت مناسبات میان نیروهای اثرگذار شهری و ایجاد نوعی توازن نسبی در ساختار اجتماعی ساری انجامید (KazemBeyki, 2002, pp 118-121).

تجار ساری به‌واسطه نقش مؤثر خود در تأمین کالاهای شهری، مشارکت در تأمین مالی فعالیت‌های مذهبی، و سرمایه‌گذاری در برخی زیرساخت‌های عمومی، از جایگاهی

اثرگذار در مناسبات اجتماعی شهر برخوردار بودند. برخلاف گروه‌هایی که معیشت آنان عمدتاً به کشاورزی یا فعالیت‌های روزمره وابسته بود، تجار با اتکا به منابع مالی در اختیار خود، امکان حضور فعال‌تری در حوزه‌های مذهبی و خدمات عمومی داشتند. مشارکت آنان در تأسیس و پشتیبانی مالی از مدارس دینی، مساجد، تکیه‌ها، آب‌انبارها و دیگر تأسیسات عام‌المنفعه، نشان‌دهنده پیوند میان توان اقتصادی و جایگاه اجتماعی این طبقه در ساختار شهری ساری است؛ پیوندی که در چارچوب مناسبات محلی و بدون وابستگی مستقیم به ساختار قدرت دولتی شکل می‌گرفت (KazemBeyki, 2002, pp 132-136).

ردیف	واقف	دارایی وقفی	نوع دارایی	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۱	حاجی‌علی‌اکبر تاجر ساری	همگی و تمامی دو باب دکان جدید خود واقع در وسط میدان ساری	دکان	۱۲۵۶ ق	ع/۵۱
۲	حاجی‌علی‌اکبر تاجر ابن کریمانی مطلب قصاب ساری	شش‌دانگ یک باب دکان در راسته‌بازار و نیز اتاق بیرونی و شش‌دانگ دو باب دکان در جنب دکان راسته‌بازار	دکان	۱۲۵۷ ق	ع/۵
۳	محمدصادق تاجر ساری	دو دانگ مشاع از شش‌دانگ یک باب دکان کریمانی میرعلی‌جان بقال؛ دو دانگ مشاع یک باب دکان در جنب آب‌انبار قدیم؛ شش‌دانگ یک باب دکان مسکونه میرزاهادی کلاددوز واقع در راسته‌بازار کلاددوزی.	دکان	۱۲۵۸ ق	م/۲۱
۴	حاجی‌حیدرعلی تاجر ساری	۱. یک باب تکیه واقعه در چاله‌باغ ۲. شش‌دانگ یک باب دکان واقعه در چهارسوق.	دکان	۱۲۶۶ ق	ح/۴۳
۵	حاجی‌ابوالقاسم تاجر ساری	یک دانگ مشاع از سه دانگ از شش‌دانگ قریه گرم‌رود از بلوک کلیجان‌رستاق از مزارع و مراتع و خانقاهه ^۱ و غیره	روستا	۱۲۶۸ ق	الف/۱۴
۶	حاجی‌اسماعیل تاجر نیل‌فروش ساری	شش‌دانگ یک باب دکان واقع در بازار پنج‌شنبه شهر ساری	دکان	۱۲۶۹ ق	الف/۲
۷	حاج‌آقا‌بابا تاجر ساری	همگی و تمامی دو باب دکان ملکی متصرفی خودشان با حدود و مشخصات مقرر و مرقوم در وقف‌نامه	دکان	۱۲۷۰ ق	م/۱۰۵
۸	حاجی‌نصرالله تاجر ساری خلف حاجی میرزاملقدس ساری	۱. شش‌دانگ یک قطعه باغ مشجر ملکی در بربری‌محله ساری؛ ۲. تمامی دو دانگ مشاع عرصه و اعیان شش‌دانگ یک باب حمام ابراهیم‌خانی واقع در دروازه بارفروش.	باغ؛ حمام	۱۲۷۸ ق	ن/۵
۹	عباس‌قلی تاجر ساری	یک دانگ مشاع قریه شیخ‌کلا و یک دانگ مشاع کاروان‌سرا	روستا؛ کاروان‌سرا	۱۲۹۰ ق	ع/۹

۱. در این سند، واژه «خانقاهه» به خانقاه کوچک یا سرپنهی ساده برای استراحت موقت در مزارع اشاره دارد. این مکان‌ها شبیه آونک‌هایی بوده‌اند که کشاورزان یا صاحبان زمین برای سکونت کوتاه‌مدت و مدیریت مزارع ایجاد می‌کرده‌اند. براین‌اساس، خانقاهه در این متن نه به‌عنوان مرکز رسمی صوفیان یا ساختمان تصوفی گسترده، بلکه به‌عنوان فضای سکونتی مرتبط با فعالیت‌های کشاورزی قابل‌فهم است.

جدول ۱

انواع دارایی‌های وقفی

ردیف	واقف	دارایی وقفی	نوع دارایی وقفی	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۱۰	حاجی عباسقلی تاجر ساری ابن حاجی علی اکبر ساری	همگی و تمامی یک دانگ از قریه تنجک واقع در توابع بلده ساری	روستا	۱۳۰۱ ق	ع/۵۲
۱۱	حاج محمد حسن تاجر ساری	تمامی یک دانگ مشاع از کل شش دانگ قریه شهاب لیلیم از توابع بلده ساری از رطبه و بایسه و مراتع و مزارع	روستا	۱۳۱۰ ق	ع/۲۱
۱۲	سیلمصطفی تاجر ساری ابن حاج میر رمضان	یک دانگ ونیم کاروان سرا به انضمام یک دانگ ونیم مشاع هفت باب دکان	کاروان سرا؛ دکان	۱۳۱۰ ق	ر/۶
۱۳	آقاملا اسدالله مجتهد؛ آقاشیخ علی ابن حاج عباسقلی تاجر حسب وصیت حاج عباسقلی تاجر ساری	همگی و تمامی شش دانگ باغ مشجر سبزی کاری واقعه در بیرون شهر ساری جنب سبزه میدان همگی و تمامی شش دانگ الا یک سیر از سه دانگ ملک آخرسر به انضمام هفت قفیز از سه جریب شش دانگ ملک آخرسر با جمیع توابع و لواحق و متعلقات و مُضَمَّات	باغ زمین	۱۳۱۴ ق	ع/۸
۱۴	حاج احمد علی تاجر ساری	۱. تمامی نیم دانگ قریه کله کلا؛ ۲. شش دانگ یک باب دکان جنب امامزاده یحیی (ع)؛ ۳. شش دانگ یک باب دکان جنب آب انبار میدان؛ ۴. نیم باب دکان در راسته چهارسوق؛ ۵. یک باب دکان گذر مدرسه حاجی درویش علی.	روستا؛ دکان	۱۳۱۵ ق	الف/۱
۱۵	حاج محمد یوسف تاجر ساری خلف میرزا عبدالوهاب ناظم	همگی و تمامی شش دانگ تکیه سرای واقعه در قریه پایین کولا که مقر آن بقدر چهار قفیز است از عرصه و اعیان و مُمر و مدخل و حیاط و حیاض و آبار و جدران و مجری المیاه مع جمیع منضمات و مضافات آن را از دو اتاق بیرونی با متعلقات آن و حوض بزرگ بیرونی و آنچه متعلق به تکیه مسطوره است به حدود الواقعیه و المنصرقیه بدون استثناء شی و افراز جزء	زمین	۱۳۱۷ ق	ی/۳
۱۶	حاج حسین تاجر بار فروش الاصل و ساری المسکن	همگی و تمامی شش سهم از هفت سهم از کل شش دانگ مورچه باغ مَع کُلِّ مَا یَتَعَلَّقُ بِهَا در سمت غربی ساری؛ شش سیر مشاع از دو چرخ آسیاب مشهدی مهره فروش اصانلو	زمین؛ آسیاب	۱۳۱۸ ق	ح/۵
۱۷	حاجی محمد حسن تاجر ساری؛ حاجی فضل الله تاجر ساری	شش دانگ سه باب دکان جدید البنیای واقع فی مابین مسجد و مدرسه شاهغازی	دکان	۱۳۱۹ ق	م/۴۹
۱۸	حاج محمد جعفر تاجر روغن فروش	۱. شش دانگ باغ کوچک با تمام توابع؛ ۲. سه دانگ باغ بزرگ موصی با جمیع متعلقات آن.	باغ	۱۳۱۹ ق	م/۴۴

۱. آقاملا اسدالله مجتهد به عنوان معتمد، مطلع و ناظر اجرایی وقف نقش ایفاد کرده است؛ یعنی مسئول نظارت و اجرای مفاد وقفنامه براساس وصیت واقف بوده است.
۲. هر ملک شش دانگ، ۲۴۰ سیر است.
۱. وقف تکیه در این سند نشان دهنده انتقال مالکیت شخصی ساختمان موجود (تکیه) به مالکیت عام (وقف) است. چنین اقداماتی در دوره قاجار رایج بوده است؛ معمولاً تکیه ابتدا توسط افراد یا خانواده‌ها به صورت شخصی ساخته می‌شده و سپس به واسطه وصیت یا تصمیم مالک، وقف عام می‌شده است؛ بنابراین وقف تکیه شخصی، امری غیرعادی نیست و منعکس‌کننده عملکرد اجتماعی و مذهبی واقف است.
۲. شامل حق عبور (ممر) و ورودی‌هایی (مدخلی) است که به تکیه راه دارند؛ حتی اگر خارج از بنای اصلی باشند.
۳. حیاط فضای باز داخلی است؛ حیاض جمع حوض است یعنی حوض‌ها یا آبگیرها؛ و آبار جمع بز، به معنای چاه‌های آب مربوط به تکیه است.
۴. به معنای دیوارها؛ یعنی دیوارهای داخلی و پیرامونی بنا نیز جزو موقوفه محسوب می‌شوند.

ادامه جدول ۱

انواع دارایی‌های وقفی

ردیف	واقف	دارایی وقفی	نوع دارایی وقفی	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۱۹	حاج سیدحسین شهریه به حاجی سیدآقا تاجر بقال	همگی و تمامت یک دانگ مشاع از سه دانگ مشاع از کل شش دانگ قریة سلیمان محله من بلوک شهر خواست ^۱	روستا	۱۳۳۳ ق	۵۵/ الف
۲۰	حاج احمد تاجر روغن فروش ساروی الاصل	زمین دروازه استرآباد جهت بنای مسجد؛ سه دانگ یک باب دکان؛ ده سیر از هریک از چهار باب دکان معروف به دکاکین آقامیرزاهدی؛ یک باب تخت ^۲ در پنجشنبه بازار؛ ده سیر مشاع از یک دانگ ونیم مشاع کاروان سرای وزیر با توابع؛ ده سیر مشاع از یک دانگ ونیم مشاع از سیزده باب دکاکین جنب کاروان سرای وزیر	زمین؛ دکان؛ کاروان سرا	۱۳۳۵ ق	۳/الف
۲۱	حاج حسین تاجر ساروی الاصل و المسکن ابن کربلائی مشهدی محمد	تمامت سه دانگ از شش دانگ سه باب دکان (یک باب و نصف واقعه در میدان بازار)	دکان	۱۳۳۳ ق	۵۵/ح
۲۲	مشهدی شعبان علی تاجر ابن حاجی حسین تاجر	۱. همگی و تمامی شش سهم از هفت سهم از سه سهم ثلث سهم مشاع از نه سهم مشاع از کل شش دانگ مورچه باغ مع کل ما يتعلق بها؛ ۲. مع هفت دانگ و شش سیر و ده مثقال و هشت نخود مشاع از دو چرخ آسیاب واقعه در جنب پل گردن مع بزرگ معموره و ملکی کوچک مخروبه که مشهور به آسیاب مرحوم مشهدی مهره فروش اسان لوست از عرصه و اعیان و ممر و مُنْخَر و مجری المسمی و آلات و ادوات سبک و غیره که متعلق به هفت دانگ و شش سیر و ده مثقال و هشت نخود است که کلیه آنچه ملکیت و حقیقت حاج معز آل به در دو چرخ آسیاب مذکوره و شاید بدون استثناء شی ۳. مع چهار عدد مجموعه دیوانی و یک عدد آبکش بزرگ و یک عدد آب گردان و یک عدد سماور	زمین؛ آسیاب	۱۳۳۴ ق	۲۱/ح

۱. «شهر خواست» در دوره قاجار یکی از بلوکهای شهری ساری بود که شامل چند محله و زمینهای اطراف می شد و قریة سلیمان محله ذیل آن قرار داشت. در حال حاضر، این منطقه به روستا تغییر کاربری داده است و با عنوان مالخواست در دهستان پشتکوه از بخش چهاردانگة شهرستان ساری قرار دارد.

۲. در اسناد وقفی دوره قاجار، «تخت» به غرفه یا مکان فروش کالا در بازار هفتگی اشاره دارد. درآمد حاصل از این تختها معمولاً به مصرف موقوفه اختصاص می یافت و نقشی اقتصادی در تأمین هزینه های مذهبی و اجتماعی موقوفات داشت.

۳. عبارت «همگی و تمامی شش سهم از هفت سهم از سه سهم ثلث سهم مشاع از نه سهم مشاع از کل شش دانگ مورچه باغ مع کل ما يتعلق بها» بیانگر سهم دقیق و مشاع واقف از کل مالکیت زمین مورچه باغ و تمام حقوق و امتیازات مربوط به آن است. تحلیل سهم به این صورت است: کل شش دانگ زمین به ۹ سهم مشاع تقسیم شده است؛ واقف یک ثلث از هر سهم مشاع را انتخاب کرده و از این سه سهم ثلثی، شش سهم از هفت سهم (تقریباً کل) به موقوفه اختصاص یافته است. عبارت «همگی و تمامی» شامل همه حقوق مرتبط با زمین، مانند باغ، آب، ساختمانها و سایر امتیازات است. چنین نگارشهایی در اسناد وقفی دوره قاجار رایج بوده و برای تعیین سهم دقیق وقف و شفاف سازی حقوق موقوفه استفاده می شده است.

ادامه جدول ۱

انواع دارایی های وقفی

ردیف	واقف	دارایی وقفی	نوع دارایی وقفی	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۲۳	حاجی سیدآقای تاجر معروف به بقال ساروی	همگی و تمامی شش دانگ یک باب خانه سرای متصرفی مسکونه به خود و اسباب و لوازمات خانه	منزل مسکونی؛ اسباب و اثاثیه	۱۳۴۰ ق	۲۳ الف
۲۴	حاجی سیدآقای تاجر معروف به بقال ساروی	همگی و تمامی یک دانگ و نیم مشاع از کل شش دانگ قریه تنجک از آبی و خشکه، خانقاهه و مجری المیاه	روستا	۱۳۴۰ ق	۲۲ الف

ادامه جدول ۱

انواع دارایی‌های وقفی

به‌نوشته اشرف، آمار اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم هجری شواهدی از مشارکت تجار در تأسیسات عمومی و عام‌المنفعه دارد (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۲۸). بررسی انواع دارایی‌های وقفی در این دوره نشان می‌دهد که انتخاب املاک و مستغلات برای وقف توسط تجار، تابعی از ملاحظات اقتصادی، اجتماعی و مذهبی بوده‌است. داده‌های موجود بیانگر آن است که دکان با ۱۱ مورد (معادل ۳۴ درصد) بیشترین سهم را در میان موقوفات تجار داشته‌است. این امر نشان‌دهنده جایگاه محوری بازار در حیات اقتصادی-اجتماعی شهر ساری بوده‌است؛ زیرا دکان به‌دلیل برخورداری از گردش مالی روزانه و درآمدی پایدار، ابزاری مطمئن برای تأمین مستمر هزینه‌های مذهبی و اجتماعی محسوب می‌شده‌است.

پس‌از آن، روستا با ۷ مورد (۲۱ درصد) جایگاه دوم را به‌خود اختصاص داده‌است. وقف روستا علاوه‌بر فراهم کردن درآمد حاصل از کشاورزی و بهره مالکانه، پشتوانه‌ای باثبات برای تأمین هزینه‌های بلندمدت آیین‌های مذهبی و رفاهی شهر ایجاد می‌کرد و نشانه پیوند وثیق تجار با اقتصاد کشاورزی پیرامونی بود.

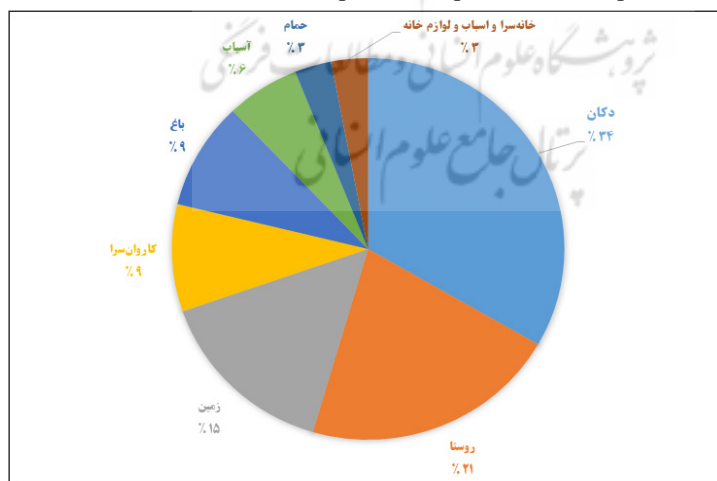
زمین با ۵ مورد (۱۵ درصد) در رتبه بعدی قرار دارد. وقف زمین‌های شهری و کشاورزی، علاوه‌بر ارزش اقتصادی، کارکرد اجتماعی مهمی داشت؛ چراکه امکان توسعه فضاهای مذهبی، آموزشی و عام‌المنفعه را فراهم می‌کرد.

در مرتبه‌های بعدی، کاروان‌سرا و باغ هریک با ۳ مورد (۹ درصد)، بخشی از املاک وقفی تجار را تشکیل می‌دهند. کاروان‌سراها نقشی کلیدی در تسهیل تجارت و ارتباطات منطقه‌ای ایفا می‌کردند و وقف آن‌ها بیانگر پیوند مستقیم طبقه تجار با مبادلات بین‌شهری بود. باغ نیز افزون‌بر بازده اقتصادی، واجد ارزش نمادین بود و وقف آن می‌توانست بیانگر منزلت اجتماعی و توان اقتصادی واقف باشد.

آسیاب با ۲ مورد (۶ درصد)، حمام و خانه‌سرا و اسباب و لوازم خانه با ۱ مورد (۳ درصد) کم‌ترین سهم را در میان دارایی‌های وقفی تجار داشته‌اند. باین‌حال، اهمیت آن‌ها در حیات شهری قابل توجه است؛ آسیاب‌ها در تأمین مایحتاج غذایی مردم نقشی اساسی داشتند و حمام‌ها نیز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های بهداشتی عمومی، جایگاهی خاص در زندگی روزمره شهروندان ایفا می‌کردند. وجود خانه‌سرا به‌همراه اسباب و لوازم خانه به‌عنوان موقوفه در میان تجار ساری نشان‌دهنده اهمیت تأمین رفاه و سکونت برای نفع‌برداران وقف بود و بازتاب‌دهنده دیدگاه اقتصادی و اجتماعی واقفان شهری در دوره قاجار بود. این نوع موقوفه، هم ارزش مالی ملموسی داشت و هم کارکردی اجتماعی؛ زیرا امکان بهره‌برداری مستقیم یا اجاره و درآمدزایی برای امور خیریه را فراهم می‌کرد. تحلیل این الگو هم‌چنین نشان می‌دهد که واقفان ثروت مادی خود را به‌گونه‌ای وقف می‌کردند که هم دوام پیدا کند و هم نیازهای روزمره جامعه را پوشش دهد.

در مجموع، الگوی موقوفات تجار ساری در دوره قاجار، ترکیبی متوازن از دارایی‌های درآمدزا، زیرساختی و نمادین بوده است. تجار با وقف دکان و روستا منابع مالی پایداری ایجاد می‌کردند؛ از طریق کاروان‌سرا و آسیاب به تقویت زیرساخت‌های اقتصادی و خدماتی شهر کمک می‌کردند؛ و با وقف باغ، زمین و بناهای عمومی همچون حمام، در تثبیت منزلت اجتماعی و ایفای نقش در حیات مذهبی و اجتماعی جامعه مشارکت می‌کردند. این ترکیب، نشانگر درهم‌تنیدگی اقتصاد، دین و جامعه در الگوی وقف تجار ساری در دوره قاجار است. در واقع به‌گفته تامپسون و اسکات، کنش‌های اقتصادی تجار صرفاً برپایه سود فردی شکل نمی‌گرفت؛ بلکه در چارچوبی از ارزش‌های اخلاقی، دینی و اجتماعی نیز قرار داشت (Thompson, 1971, p79; Scott, 1976, p167).

نمودار ۱

انواع دارایی‌های وقفی تجار شهر ساری

براساس داده‌ها، تجار ساری در انتخاب موقوفات به سه اصل توجه داشته‌اند: پایداری درآمد (از طریق دکان و قریه)؛ تقویت زیرساخت‌های اقتصادی و شهری (از طریق کاروان‌سرا و آسیاب)؛ و اعتبار مذهبی و اجتماعی (از طریق تکیه، مساجد و املاک نمادین مانند باغ). این ترکیب، الگویی متعادل از نگاه اقتصادی و دینی به وقف بوده‌است. در واقع وقف برای تجار ساری، نهادی چندمنظوره و ابزار مدیریت پایدار منابع در خدمت دین، رفاه عمومی و تداوم نفوذ اقتصادی بوده‌است.

۵. مصارف موقوفات تجار شهر ساری؛ تحلیلی بر کارکردهای اجتماعی و مذهبی

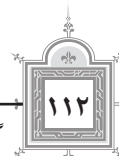
در دوره قاجار، مانند عصر صفویه بیشترین نوع عواید موقوفات، مذهبی بود و واقفان به اجرای مراسم مذهبی مانند عزاداری بیشتر بها می‌دادند؛ تاجایی که بیش از ۷۰ درصد وقف‌نامه‌ها برای مراسم عزاداری به‌ویژه حضرت سیدالشهداء اختصاص می‌یافت (ریاحی سامانی، ۱۳۸۷، ص ۴۰۷). نیات موقوفات تجار در این دوره، بازتابی از سیاست اجتماعی-مذهبی هدمند بود که سه کارکرد هم‌زمان را دنبال می‌کرد: تضمین استمرار مناسک آیینی مرکزی (تعزیت‌داری و روضه‌خوانی)؛ پشتیبانی از نهادهای دینی و آموزشی (اعانت طلاب، تعمیر مدارس و مساجد)؛ و ارائه خدمات رفاهی و معیشتی به اقشار نیازمند (اطعام، کفن و دفن). این ترکیب نیاتی، توازن میان منافع نمادین و اقتصادی واقفان را نمایان می‌کرد؛ به‌طوری‌که وقف، هم به تولید شهرت و مشروعیت منجر می‌شد و هم منابع مالی پایدار برای نهادهای شهری فراهم می‌کرد. در سطح نظری، می‌توان این الگو را نمونه‌ای از «اقتصاد آیینی شهری» دانست؛ ساختاری که در آن تجارت، دین و نهادهای حمایتی در یک منظومه بازتولید اجتماعی درهم تنیده‌اند؛ بنابراین سنت وقف، دو اثر مهم درونی و بیرونی دارد. اثر درونی وقف به واقفی برمی‌گردد که به این عمل مبادرت کرده‌است و با وقف یک بخش یا تمام اموال خود، خود را پالایش کرده و به تزکیه نفس پرداخته و از این طریق مال‌اندوزی و تکیه بر ثروت دنیوی را از خود دور کرده‌است. اثر بیرونی وقف هم، حل بسیاری از معضلات اجتماعی است و می‌تواند در محو فقر و محرومیت‌ها، تأثیر شگرف بگذارد و از اختلافات شدید طبقاتی جلوگیری کند (سلیمی فر، ۱۳۶۸، ص ۸).

ردیف	واقف	نیت	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۱	حاجی‌علی‌اکبر تاجر ساروی	تعزیت‌داری حضرت سیدالشهداء (ع) در خانه واقف	محرم ۱۲۵۶ ق	ع/۵۱
۲	حاجی‌علی‌اکبر تاجر ابن کر بلائی مطلب قصاب ساروی	تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع) و سایر ائمه هدی در دهۀ عاشورای محرم از آش و طعام و شربت و شمع و...	۱۰ جمادی‌الآخر ۱۲۵۷ ق	ع/۵
۳	محمدصادق تاجر ساروی	تعزیت جناب سیدالشهداء از آش و اطعام و صرف روضه‌خوان و سایر اخراجات	۱۱ صفر ۱۲۵۸ ق	م/۲۱
۴	حاجی‌حیدرعلی تاجر ساروی	تعزیت‌داری و اطعام دهی حضرت سیدالشهداء ابی‌عبدالله‌الحسین (ع)	جمادی‌الثانی ۱۲۶۶ ق	ح/۴۳
۵	حاجی‌ابوالقاسم تاجر ساروی	اقامۀ تعزیت‌داری و روضه‌خوانی سیدالشهداء و سایر معصومین ایام عاشورا یا غیرعاشورا در طول سال	رجب ۱۲۶۸ ق	الف/۱۴
۶	حاجی‌اسماعیل تاجر نیل‌فروش ساروی	تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع) و اجرت تعزیت‌خوان و سوخت تکیه امام‌زاده یحیی (ع)، مابقی جهت تعزیت‌داری در خانه واقف	ربیع‌الاول ۱۲۶۹ ق	الف/۲
۷	حاج‌آقا بابا تاجر ساروی	تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع)	۱۰ رجب ۱۲۷۰ ق	م/۱۰۵
۸	حاجی‌نصرالله تاجر ساروی خلف حاجی‌میرزا مقدس ساروی	اقامۀ تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع) در ماه محرم و صفر در هر مکانی که متولی صلاح بداند.	رجب ۱۲۷۸ ق	ن/۵
۹	عباس‌قلی تاجر ساروی	فی سبیل‌الله؛ احسان علما؛ سادات؛ فقرا؛ مخارج اطفال مسلمانان؛ ابن‌سبیل؛ زوار ائمه و سایر خیرات	۱۰ رجب ۱۲۹۰ ق	ع/۹
۱۰	حاجی‌عباس‌قلی تاجر ساروی بن حاجی‌علی‌اکبر ساروی	نیم دانگ تعزیت سیدالشهداء (ع) و سایر شهدای بدر و حنین در عاشورا و غیر آن با طعام، چای و شربت؛ نیم دانگ مطلق خیرات از تعزیت، اعانت زوار روضات متبرکه، کمک طلاب، وقف کتاب دینی و دستگیری فقرا	۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۰۱ ق	ع/۵۲
۱۱	حاج‌محمدحسن تاجر ساروی حسب وصیت حاج‌علی‌نقی کاشانی‌الاصل	خیرات و مبرات از تعزیت‌داری سیدالشهداء و سایر معصومین و اهل‌بیت طاهرین و اصحاب و انصار	۱۸ ربیع‌الآخر ۱۳۱۰ ق	ع/۲۱

جدول ۲

نیات موقوفات تاجر شهر ساری

ردیف	واقف	نیت	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۱۲	سیممصطفی تاجر ساروی بن حاج میر رمضان	مطلق خیرات و مبرات از تعزیت داری سیدالشهدا (ع)، آباء، اجداد، أمهات، اعیان و انصار و زوار آن‌ها؛ تجهیز و تدفین مؤمنان و مؤمنات؛ افطار در رمضان؛ حوائج پیریشان؛ تعمیر مساجد و مدارس و پل و...	ذی حجه ۱۳۱۰ ق	۶/ر
۱۳	آقاملا اسدالله مجتهد، آقاشیخ علی ابن حاج عباس قلی تاجر حسب وصیت حاج عباس قلی تاجر ساروی	نصفاً منافع تعزیت سیدالشهدا (ع)، شهدای بدر و احد هر زمان و مکان محرم و صفر از اطعام و جای و شربت و قهوه؛ نصف دیگر مطلق خیرات از اعانت زوار و طلاب و فقرا و ضعفا و عجزه و مساکین و...؛ نصف در هر زمان و مکان خواه ایام عاشورا یا غیر عاشورا ولو در تمامت دو ماه محرم و صفر و خواه در سایر شهر به هر کیفیت از قبیل اطعام یا جایی یا شربت و قهوه و سایر لوازم مجلس تعزیت ریحانه رسول و سایر انبیا و شهدا حتی شهداء بدر و احد به روش معمول بین فرقه ناحیه ائتاعشری به بصرف؛ و نصف دیگر در مطلق خیرات و مبرات هر چه را که سبیل خیر صدق می‌کند از قبیل تعزیت داری و اعانت زوار روضات متبرکه ائمه معصومین و امداد طلاب و محصلین و وقف کتب علوم دینی و دستگیری ضعفاء و فقرا و عجزه و مساکین و ابناء السبیل و دفن اموات و غیر این مذکور است آنچه را که سبیل خیر و طاعت صدق نماید ذکر آن لم یدکر.	۱۳۱۴ ق	۸/ع
۱۴	حاج احمد علی تاجر ساروی	بر مطلق سبیل خیر از تعزیت داری خامس آلعبا (ع) و دستگیری فقراء و وقف کتب و پرداخت کمک به زوار و طلاب علوم دینیه و تعمیرات مساجد و مدارس و آب انبار	صفر ۱۳۱۵ ق	۱/الف
۱۵	حاج محمد یوسف تاجر ساروی خلف میرزا عبدالوهاب ناظم	۱. خیرات از عزاداری سیدالشهدا (ع) در آن تکیه؛ ۲. سکونت واقف و اولاد واقف نسلاً بعد نسل ذکوراً و اناثاً؛ سکونت غیرواقف از فقرا و زوار قبور ائمه انام.	۶ ذی حجه ۱۳۱۷ ق	۳/ی

۱. واقف دو موقوفه جداگانه داشته است که هر یک دارای دو بخش اصلی صرف درآمد بوده اند؛ بنابراین در مجموع چهار «نصف» ذکر شده است.

۲. در متون وقفی، عبارت «به صرف» برای تأکید بر «مصرف و استفاده صرفاً در هدف مشخص وقف» ذکر می شده است. به عبارت دیگر، منابع وقف شده باید منحصرأ برای مقصود تعیین شده مصرف شوند و استفاده برای اهداف دیگر مجاز نیست. در اینجا، منظور آن است که تمامی مواردی چون اطعام، چایی، شربت، قهوه و سایر لوازم مجلس تعزیت باید مطابق روش و رسوم مرسوم میان شیعیان ائتاعشری به صرف شوند. ۳. مقصود از «سکونت» در این بند، اقامت در فضاهای مسکونی پیش بینی شده در دارایی های وقفی همین موقوفه است. در متن وقفنامه، از جمله اموال موقوفه، به صراحت از «دو اتاق بیرونی با متعلقات آن» یاد شده است که بخشی از تکیه سرا و ملحقات آن به شمار می آید. بر این اساس، سکونت واقف، اولاد او نسلاً بعد نسل عام از ذکور و اناث و نیز سکونت فقرا و زوار قبور ائمه اطهار (ع)، ناظر بر همین اتاقهای وقفی است و نه سکونت در کلیت تکیه یا سایر فضاهای آیینی.

ادامۀ جدول ۲

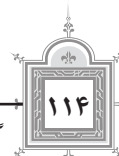
نیات موقوفات تجار شهر ساری

ردیف	واقف	نیت	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۱۶	حاج حسین تاجر بارفروش‌الاصل و ساروی‌المسکن	تعزیت‌داری امیرالمؤمنین و اولاد و احفاد و اعوان و انصار آن بزرگوار و تعزیت‌داری و اطعام‌دهی و چای و قهوه و شربت و وجه روضه‌خوان اول ماه رجب و ماه رمضان	۱۰ شوال ۱۳۱۸ ق	ح/۵
۱۷	حاجی محمدحسن تاجر ساروی؛ حاجی فضل‌الله تاجر ساروی	مسجد شاه‌غازی از نظافت و تعمیر و چراغ و جاروب و حصر و غیره؛ مطلق خیرات و مبرات پسر از تعمیر اعیان و عشر حق التولیه.	ربیع‌المولود ۱۳۱۹ ق	م/۴۹
۱۸	حاج محمدجعفر تاجر روغن‌فروش	خیرات از تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع) و اصحاب و انصار دهۀ عاشورا همراه با اطعام؛ اعانت فقرا و اقارب و غیره و ابن‌السبیل؛ ۳. غسل و تکفین اموات.	۱۳ رجب ۱۳۱۹ ق	م/۴۴
۱۹	حاج سیدحسین شهریه حاجی سیدآقا تاجر بقال	مجلس ذکر مناقب و مصائب ۱۴ معصوم و اصحاب و انصار از تعزیت‌داری خامس آل عبا (ع) همراه با اطعام	۱۱ ذی‌قعدة ۱۳۲۴ ق	الف/۵۵
۲۰	حاج احمد تاجر روغن‌فروش ساروی‌الاصل	نصف منافع و مداخل سالیانۀ رقیبات بابت حق امام راتب مسجد می‌باشد و نصف دیگر عواید سالیانۀ مجموع رقیبات برای مؤذن، خادم، تهیه سوخت چراغ، حصر و سایر لوازمات مسجد	محرم ۱۳۲۵ ق	الف/۳
۲۱	حاج حسین تاجر ساروی‌الاصل و المسکن ابن کربلائی مشهدی‌محمد	تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع) و مطلق خیرات و مبرات	جمادی‌الثانی ۱۳۳۳ ق	ح/۵۵
۲۲	مشهدی‌شعبان‌علی تاجر ابن حاجی حسین تاجر	تعزیت‌داری امیرالمؤمنین با چای و شربت و قلیان و قهوه و صلۀ روضه‌خوان در رمضان و رجب و شعبان و افطار شب‌های پنج‌شنبه رمضان	ذی‌حجۀ ۱۳۳۴ ق	ح/۲۱
۲۳	حاج سیدآقا بقال تاجر ساروی	تعزیت‌داری سیدالشهداء (ع)، آباء و اجداد و انصارش در محرم و صفر	محرم ۱۳۴۰ ق	الف/۲۳

ادامۀ جدول ۲

نیات موقوفات تجار شهر ساری

ردیف	واقف	نیت	سال وقف	کلاسۀ اوقافی
۲۴	حاجی سیدآقای تاجر معروف به بقال ساروی	هفت قسمت: قسمت اول حق التولیه؛ قسمت دوم برای روز عید غدیر جهت آقایان عظام و سادات؛ قسمت سوم برای کفن و دفن اموات؛ قسمت چهارم جهت لباس عیدی از برای فقرا از ارحام واقف؛ قسمت پنجم جهت عبد سلطانی برای سادات و آقایان عظام اهل محله و ساری؛ قسمت ششم جهت طلاب و آقایان کربلا و نجف که اهل ولایت باشند مخصوص سادات؛ و قسمت هفتم نان یا برنج برای فقرا از ارحام واقف در ماه مبارک رمضان، تعزیت حضرت سیدالشهداء و آباء و اجداد و اعوان و انصار آن بزرگوار از قبیل اطعام و چای.	۲ محرم ۱۳۴۰ ق	۲۲/الف

ادامۀ جدول ۲

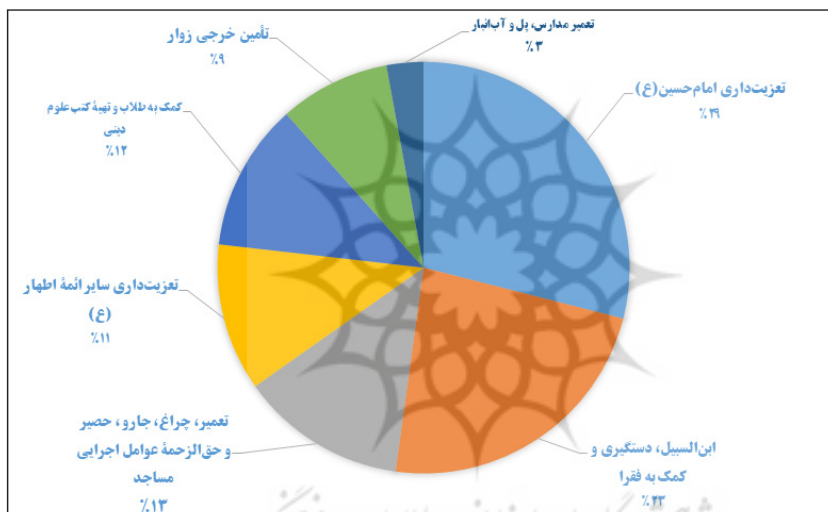
نیات موقوفات تجار شهر ساری

براساس داده‌های ارائه‌شده، نیت واقفان در زمینه عزاداری امام حسین (ع) ۲۰ مورد (۲۹ درصد) از کل نیت‌ها بوده و این نیت اولویت اول مذهبی و اجتماعی تجار بوده است. این موضوع اهمیت ویژه شعائر حسینی در زندگی اجتماعی و مذهبی تجار واقف را نشان می‌دهد. برپایی مجالس عزاداری و روضه‌خوانی امام حسین (ع) نه تنها عمل عبادی فردی بوده، بلکه نقشی کلیدی در تقویت همبستگی اجتماعی و بازتولید ارزش‌های جمعی جامعه شیعی ایفا می‌کرده است؛ برای نمونه، در اسناد وقفی ساری ملاحظه می‌شود که واقفان هزینه مالی روضه‌خوانان، اطعام عزاداران، تأمین سوخت تکیه‌ها، هزینه سفر زائران عتبات عالیات، هدایای روز عید غدیر، و حمایت از طلاب علوم دینی در نجف و کربلا را تأمین می‌کرده‌اند (اسناد کلاسۀ: ۱/الف، ۲/الف، ۱۴/الف، ۵۵/الف، ۵/ح، ۴۳/ح، ۶/ر، ۵/ع، ۸/ع، ۹/ع، ۲۱/ع، ۵۱/ع، ۵۲/ع، ۲۱/م، ۴۴/م، ۴۹/م، ۱۰۵/م، ۵/ن، ۳/ی). این موقوفات، ضمن استمرار مناسک دسته‌روی و تعزیت‌داری در محلات، نشان می‌دهد که واقفان سعی داشته‌اند تا همبستگی مذهبی و فرهنگی جامعه شیعی را در سطح محلی و فرامحلی تقویت کنند. دومین نیت برجسته واقفان، کمک به ابن‌السبیل و فقرا با ۱۶ مورد (۲۳ درصد) است. این موضوع نشان می‌دهد که واقفان، به‌ویژه تجار، ضمن اهتمام به شعائر مذهبی، توجه ویژه‌ای نیز به اقدامات خیرخواهانه و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر داشته‌اند؛ اقداماتی که نه تنها ارزش‌های دینی آنان را بازتاب می‌داده، بلکه موجب تقویت وجهه اجتماعی و مشروعیت فرهنگی آنان در جامعه می‌شده است.

در مرتبه بعد، نیت «تعمیر، چراغ، جارو، حصیر و حق الزحمه عوامل اجرایی مساجد» با ۹ بار تکرار (۱۳ درصد) و «تعزیت‌داری سایر ائمه اطهار (ع)» و «کمک به طلاب و تهیه کتب دینی» هر کدام با ۸ بار تکرار (۱۱ درصد) قرار دارند. این آمار توجه واقفان به پشتیبانی از فعالیت‌های مستمر مذهبی، آموزش دینی و حفظ ساختارهای فیزیکی مساجد و مدارس دینی را نشان می‌دهد. در واقع نیت واقفان تنها به مناسک و آیین‌های مذهبی محدود نمی‌شده و آن‌ها به زیرساخت‌های دینی و آموزشی نیز اهمیت می‌داده‌اند.

نیت‌های «تأمین خرجی زوار» و «تعمیر مدارس، پل و آب‌انبار» به ترتیب با ۶ و ۲ بار تکرار (معادل ۹ و ۳ درصد) در رده بعدی قرار دارند و سهم کمتری از کل نیت‌ها را تشکیل می‌دهند. در واقع فعالیت‌های عام‌المنفعه و خدمات زیربنایی، اگرچه مورد توجه قرار داشته‌اند، ولی نسبت به امور مرتبط با مناسک مذهبی و کمک به نیازمندان اولویت کم‌تری داشته‌اند.

مؤدار ۲

نیات موقوفات تجار شهر ساری

در این دوره، گرایش اصلی واقفان ترکیبی از پشتیبانی از شعائر مذهبی و اقدامات اجتماعی-آموزشی بود؛ از یک سو برگزاری آیین‌های دینی و نگهداری مراسم مذهبی مورد توجه بود و از سوی دیگر کمک به فقرا و حمایت از طلاب علوم دینی اهمیت داشت. الگوی توزیع نیت‌ها بیانگر رعایت ارزش‌های عبادی و مناسکی، و توجه ویژه به نقش اجتماعی موقوفات در بهبود شرایط زندگی و تحصیل جامعه است. در تحلیل آماری، حدود نصف نیت‌ها (۴۸ درصد)، مربوط به مناسک مذهبی و عزاداری است؛ در حالی که نیت‌های مربوط به آموزش و خدمات اجتماعی حدود ۳۳ درصد را شامل می‌شود و نیت‌های مرتبط با زیرساخت‌ها و تأمین خرجی زوار تنها ۱۵ درصد از کل نیت‌هاست. این الگو و اولویت‌بندی، مبنای مناسبی برای درک ارزش‌ها و نگرش‌های اجتماعی و مذهبی واقفان فراهم می‌کند.

۵.۱. تعزیت‌داری امام حسین (ع)

نیت واقفان در «تعزیت‌داری امام حسین (ع)» با ۲۰ مورد تکرار (معادل ۲۹ درصد از کل نیت‌ها)، جایگاه برجسته و اهمیت ویژه‌ای از نظر مذهبی و اجتماعی داشته‌است (اسناد کلاسه: ۱/الف، ۲/الف، ۱۴/الف، ۲۲/الف، ۵۵/الف، ۵/ح، ۴۳/ح، ۶/ر، ۵/ع، ۸/ع، ۹/ع، ۲۱/ع، ۵۱/ع، ۵۲/ع، ۲۱/م، ۴۴/م، ۱۰۵/م، ۵/ن، ۳/ی). در این دوره بسیاری از واقفان، به‌ویژه تجار و بازرگانان، این نیت را برگزیده‌اند. تجار به‌دلیل توان اقتصادی و شبکه گسترده ارتباطی خود قادر بودند منابع لازم برای برپایی مجالس عزاداری و روضه‌خوانی را تأمین کنند و از این طریق اهداف عبادی و اجتماعی خود را به‌طور هم‌زمان دنبال کنند. انتخاب این نیت نشان از پیوند میان انگیزه‌های دینی و اهمیت اجتماعی این عمل بوده‌است؛ از یک‌سو، واقفان با تأمین هزینه برگزاری مراسم مذهبی، در تداوم ارزش‌ها و باورهای شیعی مشارکت می‌کردند و از سوی دیگر، با پشتیبانی از مجالس روضه‌خوانی، نقش خود را در تقویت شبکه‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه تثبیت می‌کردند.

عزاداری امام حسین (ع) در جامعه شیعی، بیش از یک عمل عبادی صرف، پدیده‌ای فرهنگی و اجتماعی است که ارزش‌هایی مانند وفاداری به سنت‌ها، مقاومت در برابر ظلم، حفظ هویت جمعی و همبستگی اجتماعی را منتقل می‌کند. تجار با تخصیص منابع خود، فعالانه در تحکیم این ارزش‌ها شرکت داشتند و هم‌زمان جایگاه اجتماعی و اعتبار فرهنگی خود را ارتقا می‌دادند. به‌لحاظ نظری، می‌توان نیت عزاداری را نمونه‌ای از تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه اجتماعی و فرهنگی دانست. تجار دوره قاجار با وقف منابع خود برای برپایی مجالس روضه، سرمایه اقتصادی را به سرمایه فرهنگی و اجتماعی تبدیل می‌کردند؛ به این معنا که عمل عبادی آنان به افزایش نفوذ اجتماعی و تقویت شبکه روابط آنان در جامعه منجر می‌شد (Bourdieu, 1990, p57; Scott, 1985, p23). آن‌ها با هدف ایجاد اثرات پایدار مذهبی و اجتماعی، نه تنها منابع مالی خود را صرف می‌کردند، بلکه با حمایت از روضه‌خوانان، سامان‌دهی مجالس و ترویج شعائر، میان دین، فرهنگ و اقتصاد نقش میانجی ایفا می‌کردند. بدین نحو عزاداری فرایندی بود که هم ارزش‌های دینی را تقویت می‌کرد و هم جایگاه اجتماعی و اقتصادی واقف را تثبیت می‌کرد.

در مجموع، نیت عزاداری امام حسین (ع) و نقش پررنگ تجار در تحقق آن، نشان می‌دهد که موقوفات مذهبی در این جامعه، تلفیقی از انگیزه‌های مذهبی، فرهنگی و اجتماعی بوده و تجار با این نوع وقف، زمینه استمرار شعائر مذهبی، تقویت هویت جمعی و ایجاد شبکه‌های اجتماعی پایدار را فراهم می‌کرده‌اند؛ بنابراین وقف برای عزاداری، بیش از عملی فردی و عبادی، فرایند اجتماعی و فرهنگی هدفمند و راهبردی‌ای بود که تأثیرات آن در جامعه، فراتر از حوزه دینی مشاهده می‌شد.

۵.۲. تعزیت‌داری سایر ائمه اطهار (ع)

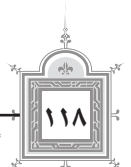
در کنار محوریت عاشورا، تعزیت‌داری سایر ائمه نیز بخشی از سنت مذهبی ساری بود که هر چند از نظر فراگیری و شکوه به پای تعزیت امام حسین نمی‌رسید، ولی از منظر وقف‌نامه‌ها (اسناد کلاسه: ۱۴/الف، ۵۵/الف، ۵/ح، ۶/ر، ۵/ع، ۲۱/ع) جایگاه مشخصی داشت. حضور این عنوان در اسناد به معنای تمایل بخشی از واقفان، به‌ویژه تجار، به گسترش تقویم مناسکی و حفظ یاد و نام دیگر ائمه است. این تعزیت برخلاف عاشورا که فضای عمومی شهر را به کلی دگرگون می‌کرد، معمولاً محدودتر و محلی‌تر بود. اهمیت این وقف‌ها در «تنوع بخشی به فعالیت‌های مذهبی» و «پیوستگی مناسک در طول سال» بود؛ پیوستگی‌ای که موجب می‌شد شبکه مساجد، حسینیه‌ها و تکایا به‌طور مداوم فعال باشند و تعامل میان هیئت‌های مذهبی و اصناف حفظ شود.

از نظر اجتماعی، تخصیص وقف برای سایر ائمه نشان‌دهنده حساسیت واقفان به «جامعیت فرهنگ شیعی» است. این امر در فضای مذهبی قاجاری که گاهی به تمرکز بیش‌ازحد بر عاشورا انتقاد می‌شد، معنا پیدا می‌کند. تجار ساری با این اقدام نه تنها نقش مذهبی خود را ایفا می‌کردند، بلکه بر آگاهی دینی جامعه نیز اثر می‌گذاشتند. تحلیل کارکرد فرهنگی وقف نشان می‌دهد که این وقف‌ها باعث شکل‌گیری «تقویم مناسکی گسترده‌ای» می‌شد که فضای معنوی شهر را حفظ می‌کرد. بدین ترتیب، از دید مردم، سال مذهبی صرفاً به محرم و صفر محدود نبود، بلکه یادآوری مداوم اهل بیت در مناسبت‌های مختلف، حس تعلق مذهبی و انسجام اجتماعی را تقویت می‌کرد؛ بنابراین، وقف برای تعزیت‌داری سایر ائمه را باید مکمل و تقویت‌کننده سرمایه فرهنگی و مذهبی شهر دانست که در کنار محوریت عاشورا، بستری دائمی برای حیات دینی ساری فراهم می‌آورد.

۵.۳. تأمین خرجی زوار

وقف برای «اعانت زوار» یکی از کارکردهای سنتی و دیرپای نظام وقف در شهرهای شیعی است که در ساری عصر قاجار نیز حضوری چشمگیر داشته است (اسناد کلاسه: ۱/الف، ۸/ع، ۹/ع، ۵۲/ع، ۳/ی). این عنوان معمولاً به تخصیص عواید موقوفه برای تأمین هزینه‌های سفر زائران به اماکن مقدس - به‌ویژه مشهد، کربلا، نجف و گاه قم - اطلاق می‌شود.

در شهرهای تاریخی ایران وقف بخش عمده اقتصاد سنتی شهر و نهادهای اجتماعی وابسته به آن را تشکیل می‌دهد. وقف شهر را از نظر اجتماعی و اقتصادی انسجام می‌بخشد و از نظر کالبدی نوعی پیوستگی و وحدت فضایی بین مناطق و محلات مختلف آن به وجود می‌آورد. از گذشته تاکنون وقف در آبادانی و امور خیریه شهر ساری نقشی مهم داشته و

در ساختار و پایداری بسیاری از بناهای شهر تأثیرگذار بوده است (پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی، ۱۴۰۳، ص ۱۰۳). در ساری وقف کارکرد دوگانه داشت: نخست، امکان زیارت را برای افرادی که توان مالی کافی نداشتند فراهم می‌کرد و دوم، پیوند معنوی و مذهبی میان شهر و مراکز اصلی تشیع را تقویت می‌کرد. تجار واقف با این اقدام، علاوه بر کسب ثواب اخروی، به ارتقای جایگاه مذهبی خود و خانواده‌شان نیز کمک می‌کردند. از نظر اجتماعی، خرجی زوار شکاف طبقاتی در دسترسی به زیارت را کاهش می‌داد. در جامعه‌ای که سفر زیارتی نه تنها ارزش مذهبی بلکه تشخیص اجتماعی داشت، چنین حمایتی می‌توانست فرصت برابر برای طبقات فرودست ایجاد کند. این عمل در نگاه عامه مردم نوعی «خدمت عمومی مذهبی» تلقی می‌شد که نام واقف را در حافظه جمعی تثبیت می‌کرد.^۱ از نظر اقتصادی نیز، وقف برای خرجی زوار به‌طور غیرمستقیم باعث رونق شبکه‌های حمل و نقل و خدمات وابسته می‌شد. کاروان‌داران، قاطرچی‌ها، و حتی بازارهای محلی از این سفرها منتفع می‌شدند. به این ترتیب، این وقف نه تنها اثر مذهبی بلکه اثر اقتصادی ملموسی بر شهر داشت و از نظر فرهنگی، چنین وقف‌هایی نوعی «پیوند جغرافیایی-معنوی» ایجاد می‌کرد. زائرانی که از ساری به مشاهد مشرفه اعزام می‌شدند، پس از بازگشت، معمولاً تجربه‌های خود را در مجالس و محافل بازگو می‌کردند. این جریان انتقال تجربه و روایت، باعث تعمیق آگاهی مذهبی و انتقال سنت‌های فرهنگی سایر مراکز شیعی به ساری می‌شد.

۵.۴. ابن‌السبیل، دستگیری و کمک به فقرا

موقوفات با نیات ابن‌السبیل به‌عنوان یکی از نمودهای برجسته حمایت‌های خیریه‌ای در دوره قاجار، جایگاه مهمی در ساختار اجتماعی و مذهبی شهر ساری داشت (اسناد کلاس: ۶/۸، ۶/۹، ۶/۴۴ م). تجار به‌پشتوانه توان مالی و جایگاه اقتصادی خود، این نوع وقف را به‌عنوان بخشی از مسئولیت اجتماعی خود در قبال مسافران و کاروانیان در نظر می‌گرفتند. از اسناد وقفی موجود برمی‌آید که تجار ساری بخشی از درآمدهای خود را به وقف برای ابن‌السبیل اختصاص می‌داده‌اند تا هزینه‌های اسکان، تغذیه و کمک‌های اولیه به زائران و رهگذران تأمین شود. در این نوع وقف توجه به رفاه عمومی و مساعی برای تسهیل حرکت کاروان‌ها در اقتصاد شهری و مسیرهای تجاری منطقه اثر مستقیم داشت.

نیت وقف برای ابن‌السبیل از سوی تجار، هم نمادی از تعهد اخلاقی و دینی آنان بود و هم موجب تقویت شبکه‌های اجتماعی و مذهبی شهر می‌شد. تجار با تأمین هزینه‌های مربوط به مسافران، در برقراری ارتباطات تجاری و فرهنگی نقش داشتند. چنین موقوفاتی علاوه بر نقش اقتصادی، کارکرد مذهبی و فرهنگی نیز داشت. در اسناد، تعداد این موقوفات

۱. تمامی تحلیل‌های ارائه‌شده در این بخش برپایه بررسی مستقیم و مشاهده دقیق متن وقف‌نامه‌های تجاری شهر ساری در دوره قاجار انجام شده است. این تحلیل‌ها برداشت پژوهش‌گران از داده‌های اولیه اسناد وقفی محسوب می‌شوند و منبع ثانویه مستقلی برای ارجاع وجود ندارد.

و حجم منابع اختصاص یافته به آنها نشان‌دهنده اهمیت این موضوع و نگاه خیرخواهانه تجار به نیازمندان سفر و مسافرت بوده است. به علاوه، وقف برای ابن‌السبیل در نظام شهری ساری سبب ایجاد ثبات و اعتماد در بین تجار و مسافران می‌شد و بستر مناسبی برای توسعه اقتصاد شهری و رونق بازارهای محلی فراهم می‌کرد.

دسترسی فقرا و نیازمندان به کمک‌های مالی یکی از جنبه‌های نیات موقوفات تجار بود. کمک به فقرا که از طریق وقف با نیت دستگیری از فقرا انجام می‌شد، نشان‌دهنده عمیق‌ترین جنبه‌های مسئولیت اجتماعی تجار بوده است (اسناد کلاسه: ۱/الف، ۲۲/الف، ۶/ر، ۸/ع). این موقوفات به‌شکلی نظام‌مند منابع مالی را برای توزیع میان نیازمندان فراهم می‌آوردند و از این طریق به کاهش شکاف‌های طبقاتی و نابرابری‌ها کمک می‌کردند. تحلیل اسناد وقفی نشان می‌دهد که تجار با وقف بخشی از دارایی‌های خود برای حمایت از نیازمندان، ضمن رعایت اصول شرعی، در بازتوزیع ثروت هم نقش ایفا می‌کردند. این موقوفات به‌ویژه در دوره‌های بحرانی اقتصادی و خشک‌سالی‌ها اهمیت بیشتری می‌یافتند و منبعی قابل‌اتکا برای حمایت از اقشار ضعیف جامعه بودند. به علاوه، این نوع وقف‌ها، تجار را در نقش حامیان عدالت اجتماعی مطرح می‌کرد و اعتبار اجتماعی آنان را در جامعه افزایش می‌داد. این امر به افزایش اعتماد میان طبقات مختلف اجتماعی و حفظ همبستگی اجتماعی منجر می‌شد.^۱

۵.۵. کمک به طلاب و تهیه کتب دینی

یکی از وجوه برجسته موقوفات تجار عصر قاجار، کمک به طلاب علوم دینی بود (اسناد کلاسه: ۱/الف، ۸/ع، ۹/ع، ۵۲/ع). در این دوره، حفظ و تقویت حوزه‌های علمیه از مهم‌ترین اهداف اجتماعی و مذهبی به‌شمار می‌آمد و تجار با وقف منابع مالی در قالب کمک به طلاب، نقشی حیاتی در استمرار و توسعه آموزش دینی داشتند. اسناد وقفی بیانگر آن است که این موقوفات غالباً با نیاتی همچون تأمین هزینه‌های معیشت، تهیه کتاب، و کمک به مسکن طلاب شکل گرفته‌اند. این نوع وقف، برای طلاب علوم دینی - که اغلب فاقد درآمد کافی بودند - امکان ادامه تحصیل و تمرکز بر درس و پژوهش را فراهم می‌آورد. موقوفات تجار برای کمک به طلاب، نه تنها به ارتقای سطح علمی جامعه کمک می‌کرد، بلکه به تثبیت جایگاه روحانیت در ساختار اجتماعی شهر هم یاری می‌رساند. در واقع کمک به طلاب به معنای تقویت پایه‌های فکری و فرهنگی جامعه بود و تجار با این سرمایه‌گذاری اجتماعی، در حفظ انسجام اجتماعی و گسترش ارزش‌های دینی نقشی راهبردی داشتند. این کار هم‌چنین به‌عنوان ابزاری برای تثبیت اعتبار اجتماعی تجار عمل

می‌کرد؛ چراکه حمایت از طلاب علوم دینی به‌مثابه ایفای وظیفه شرعی و اخلاقی دیده می‌شد و زمینه‌های تعامل و ارتباط نزدیک میان روحانیت و طبقه تجار را فراهم می‌کرد. این ارتباطات نهایتاً به تقویت شبکه‌های قدرت و نفوذ در جامعه محلی منجر می‌شد. نقش تجار در وقف کتب دینی نیز، علاوه بر ابعاد مذهبی، در تحکیم هویت فرهنگی و ارتقای سطح دانش دینی جامعه بسیار مؤثر بود. وقف کتب دینی به حفظ و گسترش علوم اسلامی کمک می‌کرد و شرایطی را ایجاد می‌کرد که منابع علمی به‌صورت مستمر در اختیار جامعه قرار گیرد و تجار از طریق وقف، سرمایه‌های مالی خود را در جهت پیشرفت فرهنگی و مذهبی صرف کنند. از سوی دیگر، برای تجار فرصتی بود تا نام و جایگاه خود را در حافظه جمعی جامعه ماندگار کنند. این نوع وقف سبب می‌شد تا سرمایه‌گذاری تجار تنها به عرصه اقتصادی محدود نباشد و به حوزه‌های معنوی و فرهنگی نیز تعمیم یابد.

۵.۶. تعمیر، چراغ، جارو، حصیر و حق‌الزحمة عوامل اجرایی مساجد

تعمیر و نگهداری مساجد به‌عنوان پایگاه‌های اصلی عبادت و اجتماع مذهبی، یکی دیگر از اهداف مهم موقوفات تجار بود. تجار با وقف منابع مالی برای تعمیر مساجد، ضمن حفظ ارزش‌های مذهبی، نقش مؤثری در نگهداری و بازسازی ساختمان‌های مذهبی داشتند (اسناد کلاسه: ۱/الف، ۳/الف، ۶/ر، ۴۹/م). این موقوفات ناشی از توجه خاص طبقه تجار به حفظ هویت مذهبی و فرهنگی جامعه بود. از سوی دیگر، مساجد در ساری همواره به‌عنوان مراکز مهم اجتماعی و فرهنگی شناخته می‌شد و سرمایه‌گذاری در تعمیر و بازسازی آن به‌معنای حمایت از تمامی فعالیت‌های مرتبط با این مراکز بود. در اسناد وقفی این دوره، موقوفات غالباً شامل تعمیرات ساختاری، تزیینات داخلی و به‌سازی فضاهای مساجد بوده که موجب افزایش دوام و زیبایی این اماکن می‌شده‌است. نقش تجار در تأمین مالی تعمیر مساجد موجب ارتقای جایگاه آنان در جامعه و نزد روحانیت می‌شد و اقدامی خیرخواهانه و دینی تلقی می‌شد.

وقف برای چراغ مسجد، در دوره قاجار نقشی حیاتی در ایجاد فضای معنوی و ایجاد شرایط مناسب برای عبادت داشت. چراغ‌ها، علاوه بر روشنایی، نمادی از نور الهی و معرفت دینی در مساجد بودند. تجار با وقف منابع مالی برای تأمین چراغ مسجد، هم به حفظ عبادت شبانه کمک می‌کردند و هم فضای مسجد را برای حضور مستمر مؤمنان آماده نگه می‌داشتند. اسناد وقفی تأکید دارند که هزینه‌های مربوط به تهیه روغن چراغ، و نگهداری و تعمیر چراغ‌ها از محل موقوفات تأمین می‌شده‌است. نظافت مساجد و فراهم کردن تجهیزات نظافتی مانند جارو، و همچنین تهیه حصیر، از نیات مهم موقوفات

تجار بود (اسناد کلاسه: ۳/الف، ۴۹/م). این امور گرچه به ظاهر ساده بودند، ولی در حفظ پاکیزگی و آرامش فضای مسجد نقشی تعیین‌کننده داشتند. تجار با اختصاص منابع مالی، به حفظ حرمت مسجد و فراهم‌کردن شرایط مناسب برای عبادت کمک می‌کردند. این وقف‌ها نه تنها منعکس‌کننده دقت و توجه تجار به جزئیات امور مذهبی و احترام به اماکن مقدس بوده، بلکه نشان‌دهنده رواج فرهنگ عمومی و اخلاقی پاسداری از سنت‌های مذهبی بوده‌است.

۵.۷. تعمیر مدارس، پل و آب‌انبار

نیت وقف در حوزه «تعمیر مدارس، پل، و آب‌انبار» در موقوفات تجار ساری نشان‌دهنده پیوند عمیق میان نیازهای اجتماعی-عمرانی شهر و ذهنیت خیرخواهانه طبقه تجار در دوره قاجار است (اسناد کلاسه: ۱/الف، ۶/ر). اگرچه بیشترین سهم موقوفات تجار به عزاداری و برگزاری آیین‌های مذهبی تعلق دارد، ولی اختصاص بخشی از سرمایه‌های وقفی به تعمیر بناهای زیربنایی چون مدارس، پل‌ها، و آب‌انبارها نیز واجد اهمیت خاصی است و بازتابی از نوعی نگرش توسعه‌ای در دل سنت وقف مذهبی به‌شمار می‌آید.

در ایران دوره قاجار به دلیل نقش مسلط مذهب اجرای هرگونه نوآوری می‌باید از حمایت بزرگان مذهبی برخوردار می‌بود (شاه‌حسینی، ۱۳۷۷، ص ۱۱۴). مدارس در این دوره، به‌ویژه مدارس علوم دینی، نه تنها مراکز آموزشی بلکه کانون‌های مشروعیت‌بخش قدرت دینی و اجتماعی بودند؛ بنابراین تجار با اختصاص سهمی از موقوفات خود برای مرمت و نگهداری این مدارس در پی تقویت نهاد علمای دین و استمرار نقش‌آفرینی آنان در حیات عمومی بودند. این کار در واقع سرمایه‌گذاری برای تداوم فرهنگ دینی و بازتولید سرمایه نمادین علما محسوب می‌شد؛ اقدامی که در چهارچوب هم‌پیمانی تاریخی میان تجار و علمای شیعه معنا می‌یافت.

وقف بر پل و آب‌انبار نیز بازتاب‌دهنده دغدغه‌های کاملاً اجتماعی و اقتصادی تجار بوده‌است. پل‌ها برای تسهیل در مبادلات تجاری و رفت‌وآمد شهری و روستایی نقش اساسی داشتند. تجار با آگاهی از اهمیت شبکه‌های ارتباطی، بخشی از موقوفات خود را به نگهداری و تعمیر پل‌ها اختصاص می‌دادند تا بدین‌وسیله زیرساخت‌های تجارت و حمل‌ونقل کالا در شهر و نواحی پیرامونی حفظ شود. به عبارت دیگر، این نیت وقفی را می‌توان در پیوند با منافع طبقاتی تجار نیز تحلیل کرد؛ چراکه بقای تجارت در گرو سلامت راه‌ها و پل‌ها بود. آب‌انبارها نیز در بافت شهری ساری نقشی حیاتی ایفا می‌کردند. در شرایطی که دسترسی به آب آشامیدنی سالم همواره دغدغه‌ای عمومی بود، اختصاص

بخشی از عواید موقوفات برای مرمت آب‌انبارها، در واقع نوعی خدمت به سلامت عمومی و بهداشت شهری محسوب می‌شد. این امر جایگاه اجتماعی واقفان را در میان طبقات فرودست و عموم شهروندان تقویت می‌کرد و آنان را به‌عنوان خیران جامعه‌دوست در حافظه جمعی تثبیت می‌کرد.

از نظر تاریخی، هرچند سهم ۳ درصدی این‌گونه موقوفات در مقایسه با موقوفات مذهبی بسیار اندک به‌نظر می‌رسد، ولی اهمیت آن در دو سطح باید دیده شود: نخست آنکه تجار ساری فراتر از وظایف دینی، به ضرورت‌های حیاتی زندگی شهری توجه نشان داده‌اند؛ و دوم آنکه همین میزان اندک، نشانه‌ای از آغاز نوعی چرخش کارکردی وقف از جنبه صرفاً آیینی به سوی کارکردهای اجتماعی-عمرانی بوده است. این امر به‌عنوان نشانه‌ای مقدماتی از روندی است که در اواخر دوره قاجار و به‌ویژه در عصر پهلوی اول، در قالب سیاست‌های نوسازی و دولت‌سازی، اهمیت بیشتری یافت و در هم‌نشینی با سنت وقف تداوم پیدا کرد. هم‌چنین، این کارکرد موقوفات تجار ساری را می‌توان تجلی هم‌زمان دغدغه‌های مذهبی، و اجتماعی و اقتصادی تجار دانست؛ اقدامی که هم در خدمت تقویت جایگاه دین، و هم بقای تجارت و حفظ امنیت اجتماعی و سلامت عمومی تفسیر می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

واکاوی اسناد وقفی شهر ساری در دوره قاجار نشان داد که نهاد وقف در این دوره، از جایگاهی فراتر از عملی عبادی برخوردار بوده است و به‌مثابه نهادی چندوجهی، در ساختار قدرت، اقتصاد شهری، و حیات مذهبی جامعه نقش ایفا کرده است. وقف در این بستر نه تنها ابزار انتقال ثروت از طبقه متمول به نهادهای دینی و اجتماعی بوده است، بلکه به‌عنوان سازوکاری نهادمند، امکان سازمان‌دهی مناسبات میان تجار، علما، و مردم را فراهم می‌ساخته است. از این منظر، تجار ساری به‌عنوان یکی از گروه‌های فعال در حیات اقتصادی و مذهبی شهر، از ظرفیت وقف برای تثبیت جایگاه اجتماعی خود، تقویت مشروعیت مذهبی، و سامان‌دهی روابط اقتصادی در سطح محلی بهره می‌بردند. علاوه بر این در غیاب دولت متمرکز و دیوان‌سالار مدرن، وقف ساختاری برای توزیع درآمد و خدمات رفاهی بین عموم اعضای اجتماع بوده است.

از دیگر یافته‌های تحقیق حاضر این‌که تنوع و گستره املاک موقوفه -از دکان و کاروان‌سرا گرفته تا قریه، آسیاب، حمام، و باغ- نشانگر شناخت دقیق واقفان از چرخه اقتصادی و نیازهای پایدار شهر بوده است. اسناد بررسی شده آشکار ساخت که موقوفات تجار، در پیوندی مستقیم با نهادهای مذهبی و آموزشی شهر، نقش مؤثری در استمرار

فعالیت مساجد، مدارس علمیه، تکایا و مراسم مذهبی داشته‌است. این پیوند نه تنها بازتابگر تقوای فردی واقفان بوده، بلکه از نظر اجتماعی، ابزاری برای بازتولید منزلت و قدرت در میدان مذهبی و اقتصادی شهر محسوب می‌شده‌است.

از سوی دیگر، تحلیل محتوای وقف‌نامه‌ها نشان می‌دهد که انگیزه واقفان، به پاداش اخروی محدود نبوده‌است؛ بلکه آنان با آگاهی از نقش اجتماعی و اقتصادی خود، وقف را نوعی سرمایه‌گذاری فرهنگی و اخلاقی تلقی می‌کرده‌اند. اختصاص درآمد موقوفات به امور عام‌المنفعه چون کمک به طلاب علوم دینی، تأمین هزینه افطار در ماه رمضان، یاری ابن‌السبیل و مرمت بناهای مذهبی، بازتابی از درک تجار از مسئولیت اجتماعی و حس تعلق به جامعه شیعی شهر بوده‌است.

در تحلیل نظری، یافته‌ها با چارچوب تلفیقی برگرفته از نظریه سرمایه‌های بورديو و رویکرد اقتصاد اخلاقی انطباق دارد. در پرتو نظریه بورديو، می‌توان وقف را به‌منزله فرایند تبدیل سرمایه اقتصادی به سرمایه فرهنگی و نمادین تفسیر کرد؛ فرایندی که از رهگذر آن، تجار ساری با کنش مذهبی خود، مشروعیت اجتماعی و منزلت فرهنگی خویش را بازتولید می‌کردند. از نظر اقتصاد اخلاقی نیز، کنش وقف در بستر ارزش‌های دینی و انتظارات اجتماعی معنا می‌یافت و در نتیجه، نوعی هماهنگی میان منافع مادی و ارزش‌های اخلاقی جامعه پدید می‌آمد؛ بنابراین، موقوفات تجار ساری را می‌توان بازتابی از «اقتصاد آیینی شهری» در ایران دوره قاجار دانست؛ الگویی که در آن مرز میان دین، اخلاق و معیشت درهم می‌تنید و شبکه‌ای از تعاملات اجتماعی را شکل می‌داد که به حفظ توازن میان طبقات و استمرار نظم دینی و فرهنگی جامعه یاری می‌رساند. در این چارچوب، وقف ضمن بازتوزیع ثروت، کارکردی مهم در تقویت همبستگی اجتماعی، استمرار شعائر مذهبی و تحکیم هویت جمعی شیعی داشته‌است.

در نهایت، این پژوهش نشان داد که وقف در ساری دوره قاجار، صرفاً نهادی دینی یا خیریه‌ای نبوده‌است؛ بلکه عنصری اساسی از نظام اجتماعی و فرهنگی شهر محسوب می‌شده‌است. واکاوی این اسناد، بُعدی تازه از تاریخ اجتماعی ایران را آشکار می‌سازد؛ بدین معنا که نهاد وقف را باید به‌عنوان بازتاب تقوای فردی و بلکه به‌مثابه ابزار مدیریت اجتماعی و سامان‌دهی حیات شهری درک کرد. از این رهگذر، وقف توسط تجار نمونه روشنی از پیوند میان سرمایه مادی و سرمایه معنوی در تاریخ ایران اسلامی است؛ پیوندی که تبیین آن می‌تواند به فهم عمیق‌تر مناسبات دین، اقتصاد و قدرت در جامعه قاجاری و حتی در تداوم تاریخی آن تا دوره‌های بعدی یاری رساند.

منابع

اسناد

سازمان اوقاف و امور خیریه کشور
اسناد کلاسه اوقافی: ۱/الف/۲؛ ۳/الف/۱۴؛ ۲۲/الف؛ ۲۳/الف؛ ۵۵/الف؛ ۲۱/ح؛ ۴۳/ح؛
۵۵/ح؛ ۶/ر؛ ۵/ع؛ ۸/ع؛ ۹/ع؛ ۲۱/ع؛ ۵۱/ع؛ ۵۲/ع؛ ۲۱/م؛ ۴۴/م؛ ۴۹/م؛ ۱۰۵/م؛ ۵/ن؛ ۳/ی.

کتاب

اشرف، احمد. (۱۳۵۹). *موانع رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه*. تهران: زمینه.
امانت، عباس. (۱۳۸۴). *قبله عالم: ناصرالدین‌شاه قاجار و فرمانروایی ایران (۱۲۴۷-۱۳۱۳ ق)*. (حسن کام‌شاد، مترجم). تهران: کارنامه.
پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی. (۱۴۰۳). *سرگذشت بازارهای شمال ایران*. (حمیدرضا آریان‌فر، مدیر طرح). تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
سلیمی‌فر، مصطفی. (۱۳۶۸). *نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن*. مشهد: پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
فلور، ویلم. (۱۳۹۵). *تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان*. (ابوالقاسم سری، مترجم). تهران: توس.
گیدنز، آنتونی. (۱۳۶۳). *ساخت جامعه: چارچوب نظری ساختارپندی*. (اکبر احمدی، مترجم). تهران: علم لمبتون، آن.ک.س. (۱۳۵۲). *مالک و زارع در ایران*. (منوچهر امیری، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.

مقاله

ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۸۷). «تحول نهاد وقف». چاپ‌شده در کتاب: *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی*. (ج ۳). تهران: اسوه.
شاه‌حسینی، پروانه. (۱۳۷۷). «رديابی وقف در ساختار فرهنگی شهر تهران از دوره قاجار تا جمهوری اسلامی». *فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی*، ش ۴۸، صص ۱۱۰-۱۲۰.
نوروزی، فرشید؛ آریان‌فر، حمیدرضا. (۱۴۰۳). «تحلیل محتوای اسناد موقوفات روحانیون شهر بارفروش در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ ق)». *دوفصل‌نامه تاریخ ایران*، (۱)۱۷، صص ۱۷۵-۲۱۰.
نوروزی، فرشید؛ آریان‌فر، حمیدرضا؛ عابدی، عباس. (۱۴۰۲). «تحلیل محتوای اسناد موقوفات تجاری بارفروش در دوره قاجار». *پژوهش‌نامه مطالعات اسنادی و آرشویی*، (۱)۲، صص ۱۱۱-۱۲۷.
نوروزی، فرشید؛ نوروزی، جمشید. (۱۴۰۱). «نوع و نحوه مصرف موقوفات روحانیون و تجاری ساری در دوره قاجار». *فصل‌نامه گنجینه اسناد*، (۱)۳۲، صص ۱۱۲-۱۴۳.

یدالله‌پور عربی، معصومه؛ یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۸۸). «بررسی مسجد-مدرسه‌های وقفی جامع و آقاعباس در بافت مرکزی شهر آمل». فصل‌نامه گنجینه اسناد، ۱۹(۳)، صص ۲۵-۵۲.

Latin Resources

Berg, Bruce L. (2007). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. (6th ed). Boston: Allyn & Bacon.

Bourdieu, Pierre. (1986). "The Forms of Capital". In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. (Richardson, J. (ed.). New York: Greenwood Press.

Bourdieu, Pierre. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press.

Katouzian, Homa. (2003). *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society*. London: Routledge.

KazemBeyki, MohammadAli. (2002). Society, Politics and Economics in Mazandaran, Iran, 1848-1914. London: Routledge.

Scott, James. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.

Scott, James. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Swartz, David. (1997). *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: University of Chicago Press.

Thompson, E.P. (1971). "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century". *Past & Present*, 50(1), pp 76-136.

English Translation of References

Documents

Ketāb-xāneh, Muzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament):

"*Sanad-e gozāreš-e kārgezār-e Vezārat-e Omur-e Xārejeh be Majles-e dovvom-e Šurā-ye Melli az qārat-e Ardebil dar sāl-e 1327 AH*". Document ID: 3-1/213365, 8 pages. [In Persian]

Books

- Abrahamian, Ervand. (1377/1998). *“Irān bein-e do enqelāb”* (Iran between two revolutions). Translated by Ahmad Golmohammadi & Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney. [In Persian]
- Amirkhizi, Esmaeel. (1339/1960). *“Qiyām-e Āzarbāyjān va Sattār-xān”* (The uprising of Azerbaijan and Sattar Khan). Tabriz: Ketāb-foruši-ye Tehran. [In Persian]
- Aubin, Eugene. (1362/1983). *“Irān-e emruz 1906 – 1907”* (La Perse d’aujourd’hui, Iran, Mesopotamie 1906 – 1907) [Persia Today, Iran, Mesopotamia 1906 – 1907]. Translated and edited by Ali Asghar Saeedi. Tehran: Ketābforuši-ye Zovvār. [In Persian]
- Babasafari, Ali Asghar. (1370/1991). *“Ardebil dar gozargāh-e tārix”* (Ardabil in the passageway of history) (Vol. 1). Ardebil: Dānešgāh-e Āzād-e Eslāmi-ye Ardebil (Ardabil Islamic Azad University). [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1377/1998). *“Loqat-nāme-ye Dehkhodā”* (Dehkhoda dictionary) (vol. 1). Tehran: Dānešgāh-e Tehran (University of Tehran). [In Persian]
- Dolatabadi, Yahya. (1362/1983). *“Hayāt-e Yahyā”* (Yahya’s life) (vol. 3). Tehran: Ferdowsi. [In Persian]
- Entner, Marvin L. (1369/1990). *“Ravābet-e bāzargāni-ye Rus va Irān 1828-1914”* (Russo-Persian commercial relations, 1828-1914). Translated by Ahmad Tavakoli. Tehran: Bonyād-e Moqūfāt-e Doktor Mahmud Afšār (Foundation of Doctor Mahmoud Afshar Yazdi’s Endowments). [In Persian]
- Hassanzadeh, Nariman. (1386/2007). *“Sattār-xān va Jonbeš-e Āzarbāyjān”* (Sattar Khan and the Azerbaijan movement). Translated by Parviz Zare’ Shah-Marasi. Tehran: Širāzeh. [In Persian]
- Hedayat, Mehdi Gholi Khan. (1344/1965). *“Xāterāt va xatarāt”* (Memories and dangers). Tehran: Ketābforuši-ye Zawār. [Persian]
- Houshang Mahdavi, Abdolreza. (1386/2007). *“Tārix-e ravābet-e xāreji-ye Irān: Az ebtedā-ye Safavieh tā pāyān-e Jang-e Jahāni-ye Dovvom”* (The foreign relations of Iran: From the beginning of the Safavid period to the end of World War II). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

- Issavi, Charles. (1362/1983). *“Tārix-e eqtesādi-ye Irān: ‘Asr-e Qājār 1215-1332 AH”* (The economic history of Iran). Translated by Yaghoub Azhand. Tehran: Gos-tareh. [In Persian]
- Kasravi, Ahmad. (1385/2006). *“Tārix-e hejdah-sāle-ye Āzarbāyejān”* (The eighteenth-year history of Azerbaijan). Tehran: Kušeš. [Persian]
- Kasravi, Ahmad. (1363/1984). *“Tārix-e mašrute-ye Irān”* (The constitutional history of Iran). Tehran: Amir Kabir & Franklin. [Persian]
- “Ketāb-e ābi: Gozāreš-hā-ye mahramāne-ye vezārat-e omur-e xāreje-ye Enge-lis darbāre-ye enqelāb-e mašrute-ye Irān”* (Blue book: Confidential reports of the British Foreign Office on the Constitutional Revolution of Iran) (vol. 3). (1362/1983). Edited by Ahmad Bashiri. Tehran: No. [In Persian]
- “Ketāb-e nārenji: Gozāreš-hā-ye siāsi-ye vezārat-e ‘omur-e xārejah-ye Rusie-ye Tezāri darbāre-ye enqelāb-e mašrute-ye Irān”* (Orange book: Political reports of the Ministry of Foreign Affairs of Tsardom of Russia on the Iranian constitutional revolution) (vols. 1 & 2). (1367/1988). Edited by Ahmad Bashiri. Tehran: Nur. [In Persian]
- Mahmoud, Mahmoud. (1353/1974). *“Tārix-e ravābet-e siāsi-ye Irān va Engelis dar qarn-e nuzdahom-e milādi”* (History of Iran-Britain political relations in the nineteenth century) (vol. 8). Tehran: Eqbāl. [In Persian]
- Malekzadeh, Mahdi. (1383/2004). *“Tārix-e enqelāb-e mašrutiyat-e Irān”* (The history of the constitutional revolution of Iran) (vols. 2 & 3 & 6). Tehran: Soxan. [In Persian]
- Nazem Al-Eslam Kermani, Mohammad Mirza. (1362/1983). *“Tārix-e bidāri-ye Irāniān”* (History of the Iranian awakening) (sec. 2, vol. 4). Edited by Ali Akbar Saeedi Sirjani. Tehran: Āgāh. [In Persian]
- Nikbakht, Rahim. (1386/2007). *“Tahavvolāt-e Mantaqe-ye Ardebil: Az Mašrūteh tā Jang-e Jahāni-ye Avval”* (Developments in the Ardabil region: From the constitution to World War I). Tehran: Vezārat-e Xārejah (Ministry of Foreign Affairs). [In Persian]
- Nouri, Sayyad. (1391/2012). *“Tārix-e Ardebil dar ‘ahd-e Qājār (1340-1210 AH)”*

- (History of Ardabil in the Qajar era). Ardebil: Mohaqeq-e Ardebili. [In Persian]
- “Qowqā-ye Tabriz: Roxdād-hā-ye Mašrūte-xāhi dar Tabriz az marg-e Nāser-ed-Din-Šāh tā Jang-e Jahāni-ye Avval 1313-1334 AH”** (Turmoil in Tabriz: Events of the Constitutionalist Movement in Tabriz from the death of Naser al-Din Shah to World War I (1313 – 1334 AH / 1896 – 1915 AD)). (1404/2025). Author: Unknown. Edited by Gholamali Pashazadeh. Tehran: Mirāš-e Maktub. [In Persian]
- Safayi, Ebrahim. (1382/2003). **“Tārix-e Mašrūtiyat be Revāyat-e Asnād”** (The history of the constitution as told by documents). Tehran: Irān-yārān. [In Persian]
- Taherzadeh Behzad, Karim. (1333/1954). **“Qiām-e Āzarbāyejān dar enqelāb-e mašrutiat-e Irān”** (Azerbaijan uprising in the Iranian constitutional revolution). With introductions by Hassan Taghizadeh & Rezazadeh Shafagh. Tehran: Eqbāl. [In Persian]
- Taghizadeh, Hassan. (1379/2000). **“Tārix-e Enqelāb-e Mašrute-ye Irān”** (A history of the Iranian constitutional revolution). Prepared by Azizollah Alizadeh. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Tapper, Richard. (1384/2005). **“Tārix-e siyāsi-ejtemā’ee-ye Šāhsavan-hā-ye Moqān”** (Frontier nomads of Iran). Translated by Hasan Asadi. Tehran: Axtarān. [Persian]
- Vijouyeh, Haji Mohammad Baqer. (2535/1976). **“Balvā-ye Tabriz”** (The Tabriz tumult). Prepared by Ali Katebi. Tehran: Ketāb-hā-ye Simorq dependent on Entesārāt-e Amir Kabir. [In Persian]
- Wright, Denis. (1368/1989). **“Irāniān dar miyān-e Engelisi-hā”** (The Persians amongst the English: Episodes in Anglo -Persian history). Translated by Karim Emami. Tehran: Našr-e No va Zamineh. [Persian]

Articles

- Ahmadzadeh, Mohammad Amir. (Summer 1394/2015). “Ahammiyat-e kārbord-e olgu-hā va raveš-hā-ye tahlil-e asnād dar pažuheš-hā-ye tārixi” (The importance of the application of models and methods to analyze the documents in historical research). **Do-fasl-nāme-ye Tārix-negari va Tārix-negāri-ye Dānešgāh-e al-Zahrā** (Historical Perspective & Historiography), Year 25, New Series, issue no.

15, pp. 5-33. [In Persian]

Shirinkam, Fereidoun. (Spring & Summer 1393/2014). "Kālbod-šekāfi-ye komision-e 'arāyez dar jāme'eh-ye Irān; Bā negāhi be Ketāb-e 'Asnād-e Qom dar dore-ye Pahlavi-ye Avval (Majles-e Šešom tā Davāzdahom-e Melli)" (An anatomy of the petitions commission in Iranian society; With a look at the book 'Documents of Qom in the first Pahlavi period [the sixth to the twelfth national parliaments]'). *Našriyeh-ye Asnād-e Bahārestān*, New Series, issue no. 4, pp. 129-140. [In Persian]

Newspapers

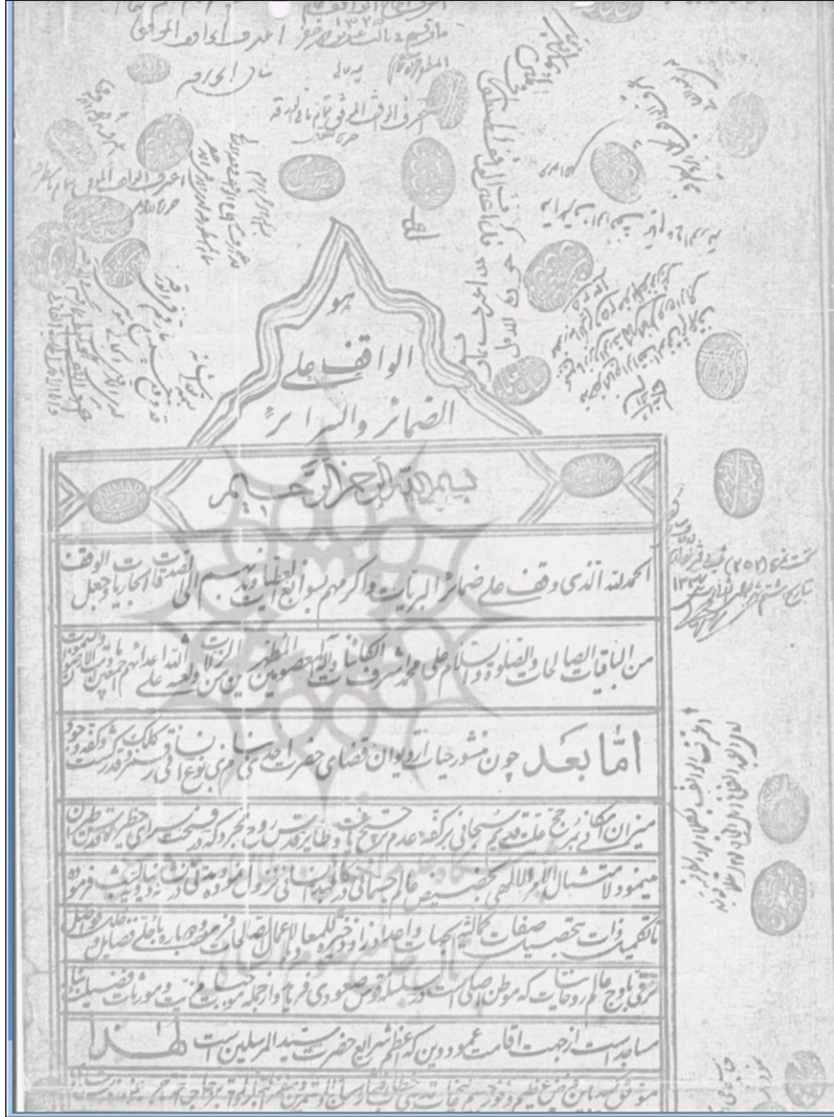
"*Irān-e No*": (issue no. 46, dated 6 Šavvāl 1327 AH / 15 November 1909 AD). [In Persian]

"*Habl ol-Matin*": (Wednesday 10 Rajab 1327 AH/21 July 1909 AD, Rasht, issue no. 58, Year 3, p. 4). [In Persian]

"*Sharq*": (22 Šavvāl 1327 AH / 31 December 1909, issue no. 27). [In Persian]

"*Kāveh*": (Year 3, issue no. 27, dated 3 Rajab 1336 AH / 7 Āzar 1287 SH / 15 April 1918 AD). [In Persian]

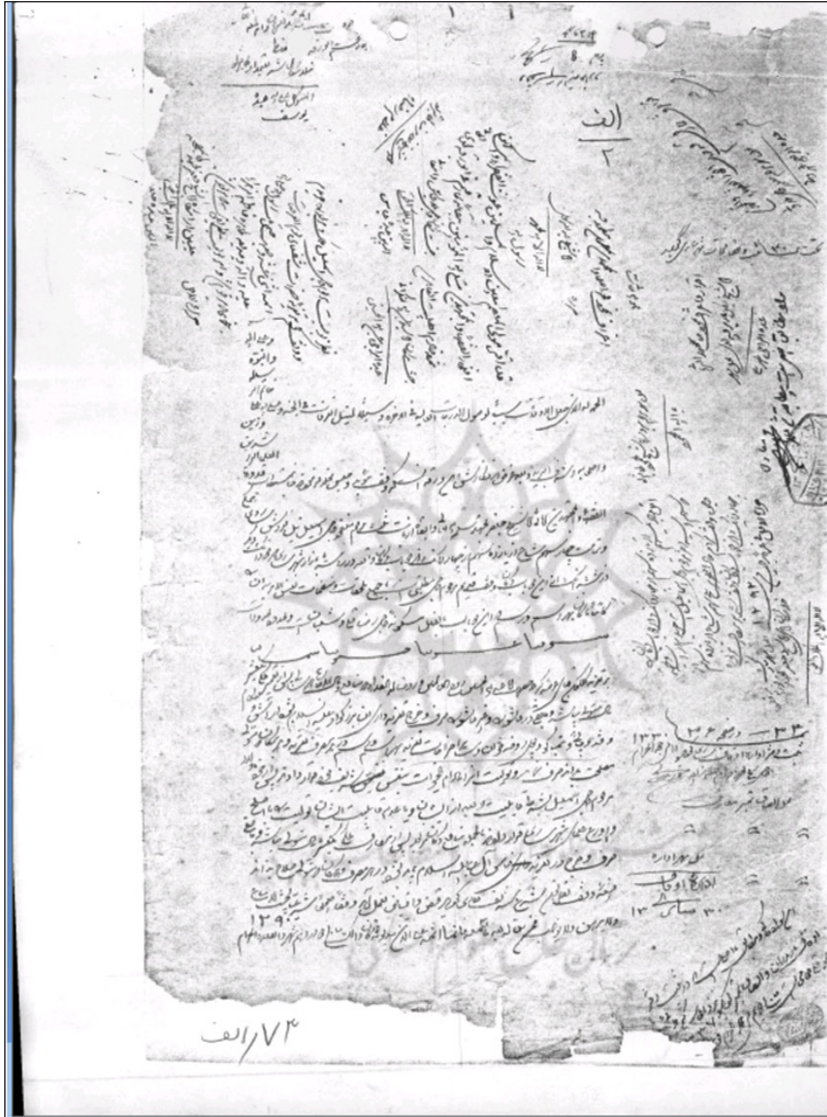
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

بیوست ۱

تصویر سند موقوفه حاج‌احمد تاجر
روغن فروش ساروی الاصل (کلاس ۲/الف)

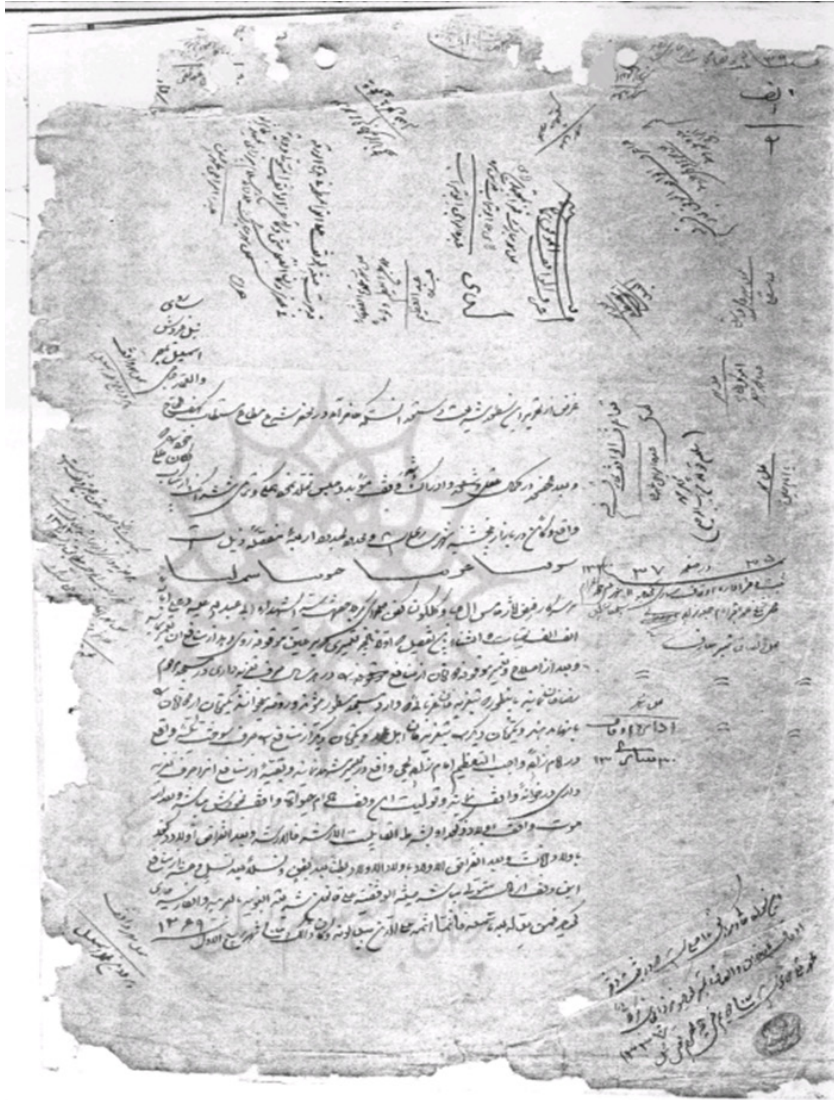

پیوست ۲

تصویر سند موقوفه حاجی اسماعیل تاجر
نیل‌فروش ساروی (کلاسه ۲/الف)

پیوست ۳

تصویر سند موقوفه حاجی اسماعیل تاجر
نیل فروش ساری (کلاس ۲/الف)

